

ADOLF VON HARNACK

(1851 - 1930)

Ἐπὶ τῇ συμπληρώσει πεντηκονταετίας ἀπὸ τοῦ θανάτου του.

ΥΠΟ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ν. ΜΑΚΡΙΑΔΗ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Συνεπληρώθησαν ἤδη 50 ἔτη ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ διαπρεπεστάτου Γερμανοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Ἱστορικοῦ *Adolf von Harnack*. Ἡ προσωπικότης του, ἡ δραῖσις του, τὸ ἐπιστημονικόν του ἔργον, ἡ ἀκτινοβολία τοῦ πνευματικοῦ του μεγαλείου ὡς ἀνθρώπου καὶ διδασκάλου καὶ αἱ ὑπηρεσίαι του ἐν γένει εἰς τὸ πεδίον τῆς θεολογίας ἐνετυπώσασαν πολλοὺς συγχρόνους του εἰς τρόπον ὥστε νὰ ὑπάρχη σήμερον περὶ αὐτοῦ ἐκτενὴς ὄντως βιβλιογραφία¹.

1. Ἀναφέρομεν εἰς τὴν συνέχειαν τὰ κυριώτερα μελετήματα περὶ αὐτοῦ καθὼς καὶ διάφορα γενικὰ ἔργα, εἰς τὰ ὁποῖα γίνεται ἐπίσης λόγος δι' αὐτόν: J. de Chellinck, «*La carrière scientifique de Harnack*», *Revue d'Histoire ecclésiastique* 26 (1930) 962-991. W. Richter, «*Adolf von Harnack's stellung im Kulturellen*» *Leben seiner Zeit*, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 55 (1936) 295-304. J. H ö n s c h e i d, «*Kurzgefasstes Verzeichnis der Korrespondenz Adolf von Harnacks*», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 88 (1977) 285-301. S. X. u n d E r n s t B a r n i k o l, «*Theologisches und Kirchliches aus dem Briefwechsel Loofts-Harnack*», *Theologische Literaturzeitung* 85 (1960) 217-222. W. V ö l k e r, «*Adolf von Harnack als Kirchenhistoriker*», *Theologische Zeitschrift* 7 (1951) 209-227. W. D u l i è r e, «*Pour la 25e anniversaire de la mort de Harnack*», *Le Flambeau* 6 (1955) 628-648, καὶ 3-4 (1956) 288-296, 445-460. F. D. J e n k i n s, «*Is Harnack's History of dogma a history of Harnack's dogma?*», *The Princeton Theological review*, July 1923, 389-429 καὶ October 1923, 585-620. G. W. R i c h a r d s, «*The place of Harnack among Church Historians*», *The Journal of Religion*, July 1931, 333-345. *Adolf von Harnack im memoriam mit Beiträge* von K. A l a n d, W. E l l i g e r u n d O. D i b e l i u s, 1951. A g n e s v o n Z a h n - H a r n a c k, *Adolf von Harnack*, Berlin-Tempelhof, 1936. G. B a r d y, «*Adolf von Harnack*», *La vie intellectuelle* 8 (1930) 193-203. J. d e C h e l l i n c k, «*En marge de l'oeuvre de Harnack*», *Gregorianum* 11 (1930) 497-525. W. E l t e s t e r, «*Adolf von Harnack*», *Theologische Literaturzeitung* 76 (1951) 736-740. E. T r o e l t s c h, «*Adolf von Harnack und F. Chr. Baur*» *Festgabe für A. v. Harnack*, Tübingen, 1926, 282-291. *Adolf von Harnack*. Erinnerungsworte gesprochen in der Fr.-Wil. - Universität zu Berlin am 12 Juli 1930, von E. Schmidt. Gedächtnisrede ge-

Είναι ζήτημα δέ, εάν δι' άλλον τινά νεώτερον θεολόγον υπάρχει τοιοῦτον πλήθος μονογραφιῶν, μελετῶν καὶ ἄρθρων. Τοῦτο δὲ εἶναι ἀπολύτως δίκαιον, διότι ὁ Harnack ὑπῆρξε μεγάλη προσωπικότης, ἡ λάμψις τῆς ὁποίας ἐφώτισε πολλοὺς τῶν νεωτέρων θεολόγων καὶ εἶναι βέβαιον ὅτι θὰ συνεχίσῃ νὰ φωτίζῃ ἐπὶ μακρὸν εἰς τὸ μέλλον. Εἶχε δὲ ἐπιπλέον οὗτος συγκεντρωμένα εἰς τὸ πρόσωπόν του τὰ γνωρίσματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν οἱ ἐκάστοτε μεγάλοι ἄνδρες τῆς ἱστορίας καὶ ἀπετύπωσε τὸν ἐμφανῆ χαρακτῆρα του εἰς ὅλας τὰς ἐρεῦνας ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 19ου μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 20ου αἰῶνος.

Λαμβάνοντες λοιπὸν ἀφορμὴν κυρίως ἐκ τῆς συμπληρώσεως πεντηκονταετίας ἀπὸ τοῦ θανάτου του, ἀφιεροῦμεν τὸ παρὸν μελέτημα εἰς τὸν μέγαν αὐτὸν ἐπιστήμονα, ἀναπτύσσοντες συνοπτικῶς τὰς κυριώτερας πτυχὰς τοῦ βίου του, τὸ συγγραφικόν του ἔργον, τὴν θεολογικὴν του σκέψιν καθὼς καὶ τὴν στάσιν του ἔναντι τῆς Ὁρθοδοξίας. Τοῦτο δὲ διότι, ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡ προβολὴ μιᾶς τοιαύτης προσωπικότητος σήμερον εἶναι δυνατόν νὰ ἀποτελέσῃ φωτεινὸν πρότυπον πρὸς μίμησιν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ὑπάρχουσα Ἑλληνικὴ περὶ αὐτοῦ βιβλιογραφία εἶναι ὄντως ἑλλιπής. Ἀφορμὴν προσέτι διὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ παρόντος ἔδωκε τὸ γεγονός ὅτι ὁ Harnack εἶναι σήμερον κατ' ἐξοχὴν («σημεῖον ἀντιλεγόμενον»), ἐφ' ὅσον ἄλλοι μὲν βλέπουν τοῦτον ὡς διδάσκαλον, ὅστις ἔδωσε μίαν καθοριστικὴν εἰκόνα τοῦ πρώτου Χριστιανισμοῦ, ἄλλοι δὲ θεωροῦν αὐτὸν ὡς πρόγονον τοῦ ὑπάρχοντος μοντερισμοῦ, πολλοὶ δὲ τῶν Ὁρθοδόξων κατηγοροῦν αὐτὸν ὡς περιφρονητὴν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Τοιοντοτρόπως πιστεύομεν ὅτι διὰ τῆς παρουσιάσεως αὐτῆς τοῦ Harnack, ἀφ' ἐνὸς μὲν δίδομεν μίαν γενικὴν εἰκόνα τοῦ ἀνδρός, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀποτί-

halten von E. Seeberg, Tübingen 1930. E. Peterson, «A. v. Harnack», Encyclopaedia cattolica, VI, 1365-1366. Y. Congar, «A. von Harnack», Catholicisme, Paris 1962, V, 516-519. W. Klaas, «A. v. Harnack», Evangelisches Kirchenlexikon, 1962², II, 29-30. A. Brandenburg, «A. von Harnack», Lexikon für Theologie und Kirche, 1960², V, 16-17. F. Smend, A. v. Harnack, Verzeichnis seiner Schriften, Leipzig 1927. W. Schneemelcher, «A. v. Harnack», Die Religion in Geschichte und Gegenwart, 1959³, III, 77-79. E. Fascher, A. von Harnack, Grosse und Grenze, Berlin, 1962. Α. Σ. Ἀλιβιζάτου, Εἰς Μνημόσυνον Α. von Harnack. Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 4-3-1931, Ἀθῆναι 1931. «Ἀδελφός Xάρανα», Ὁρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια, XII, 89-90. P. Meinhold, «Geschichtskritik und Kirchenerneuerung», Saeculum 9 (1958) 1-20. W. Schneemelcher, «Christentum als Kulturmacht», Evangelische Theologie 10 (1950-51), 527-546. J. Rathje, Die welt des freien Protestantismus, 1952. E. Poulat, Histoire, dogme et critique dans la crise moderniste, Paris 1962. P. Batiffol, «Les origines du Catholicisme», La Documentation Catholique, 25 - 10-1924 καὶ ἐν Cathedra Petri, Paris 1938, 1-20. Fr. Overbeck, Christentum und Kultur, Basel 1919. J. de Chellinck, Patristique et Moyen âge, Bruxelles-Paris, 1948, III, 3 ἔξ. E. Peterson, Theologische Traktate, München 1951.

ομεν φόρον τινὰ τιμῆς εἰς τὸν διαπρεπέστατον αὐτὸν θεολόγον τοῦ αἰῶνος μας, ὡς μίαν ἔνδειξιν εὐγνωμοσύνης διὰ τὴν ὄλην θεολογικὴν του προσφορὰν.

Καὶ ἀρχικῶς μὲν δίδομεν μίαν γενικὴν εἰκόνα τοῦ βίου του καὶ τῆς ἐν γένει δράσεώς του, χωρὶς νὰ ἐπιμένωμεν εἰς πολλάς λεπτομερείας. Ἐκ δὲ τῶν ἀναφερομένων στοιχείων καταβάλλομεν προσπάθειαν νὰ σκιαγραφήσωμεν τὴν προσωπικότητα τοῦ Harnack, πιστεύοντες ὅτι τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐπαρκοῦν διὰ τὸν σχηματισμὸν μιᾶς γενικῆς γνώμης περὶ αὐτοῦ.

Προσέτι ἐπιμένομεν ὀλίγον καὶ ἐπὶ τοῦ συγγραφικοῦ του ἔργου, δεδομένου ὅτι πολλὰ ἐγράφησαν κατὰ καιροὺς δι' αὐτό. Εἰς τὸ τμήμα τοῦτο τῆς ἐργασίας τονίζομεν κατ' ἀρχὰς τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς συγγραφικῆς του παραγωγῆς. Ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρομεν τὰ κυριότερα τῶν ἔργων του μετὰ συντόμου ἀναλύσεώς των, καθὼς ἐπίσης καὶ κρίσεις ἀξιολόγους ἐπ' αὐτῶν.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν θεολογικὴν του σκέψιν, πιστεύομεν ὅτι αὕτη δύναται νὰ προσφέρῃ περισσότερα εἰς τὸν σχηματισμὸν μιᾶς γενικῆς ἐντυπώσεως περὶ τοῦ ἀνδρός, διὰ τοῦτο δὲ ἀναπτύσσομεν τὰς θεολογικὰς του ἀπόψεις ἐκτενέστερον. Μετὰ τὴν παρουσίαν των, γίνεται ἡ ἀξιολόγησις των ἀπὸ ὀρθοδόξου πλευρᾶς, καθὼς ἐπίσης παρατίθενται αἱ ἀπόψεις πολλῶν ἄλλων θεολόγων, οἵτινες ἀντέδρασαν εἰς τὰς θέσεις τοῦ Harnack.

Ἐν τέλει δὲ ἀναφέρομεν τὰς ἀπόψεις του περὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, βασιζόμενοι κυρίως εἰς τὸ ἔργον του «*Das Wesen des Christentums*». Εἰς τὸ τμήμα τοῦτο τῆς ἐργασίας διαπιστοῦμεν ὅτι ὁ Harnack, παρὰ τὴν πολυμάθειάν του, τὴν συγγραφικὴν του ἰκανότητα καὶ τὴν λαμπρὰν θέσιν, ἣν κατέλαβε εἰς τὴν σύγχρονον Θεολογικὴν Ἐπιστήμην, ἠδίκησε τὴν Ὁρθοδοξίαν, παραβλέψας πολλὰ ζωτικὰ στοιχεῖα αὐτῆς καὶ καταντήσας συχνάκις εἰς ἀπαραδέκτους ὑπερβολάς. Ἐν τούτοις δὲν ἀναπτύσσομεν τὰς θέσεις, τὰς ὁποίας θὰ ἠδύναντο οἱ Ὁρθόδοξοι νὰ ἀντιπαραθέσουν, διότι τὰ θιγόμενα ὑπὸ τοῦ Harnack θέματα εἶναι εὐρέα καὶ ἡ ἀντίκρουσις των θὰ ἀπήτει ἀναμφιβόλως πολὺν χῶρον. Ἐξ ἄλλου αἱ ἀπόψεις αὗται τοῦ Harnack εἶναι παλαιαὶ καὶ δὲν ἀπηχοῦν τὴν σύγχρονον περὶ Ὁρθοδοξίας γνώμην τῶν Καθολικῶν καὶ Προτεσταντῶν θεολόγων, οἱ ὅποιοι ἀναγνωρίζουν σήμερον τὴν προσφορὰν της καὶ ἐκπλήττονται ἀπὸ τοὺς θησαυροὺς της. Διὰ τοῦτο ἐκφέρομεν μόνον γενικὰς κρίσεις ἐπὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ μεγάλου αὐτοῦ θεολόγου, ὅστις κατέλιπε τὴν σφραγίδα του εἰς τὴν θεολογικὴν σκέψιν τῆς ἐποχῆς μας καὶ προεκάλεσεν τοσοῦτον ἐντόνωσιν καὶ δημιουργικῶς τὴν Ὁρθοδοξίαν.

1. Ὁ βίος καὶ ἡ δράσις του.

Ὁ Harnack ἐγεννήθη τὴν 7ην Μαΐου 1851 εἰς τὸ Dorpat τῆς Ἑσθονίας. Ὁ πατήρ του, Θεοδόσιος Harnack (1817-1889), ἦτο καθηγητὴς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας² καὶ διὰ τοῦτο πιθανῶς ὁ υἱὸς του νὰ ἔδειξε τοιαύτην ἀγάπην καὶ ἀφοσίωσιν πρὸς τὸν κλάδον αὐτὸν τῆς θεολογίας, εἰς τὸν ὁποῖον καὶ ἐμεγαλουργήσε. Τὸ περιβάλλον, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ἀνετράφη ὁ Harnack, χαρακτηρίζεται ὑπὸ πολλῶν ὡς «ὀρθόδοξον» Λουθηρανικόν, καθότι ὁ πατήρ του ἔγραψε βιβλίον περὶ τῆς Θεολογίας τοῦ Λουθήρου, ἐξετάζων αὐτὴν ὑπὸ πρῆσμα «Ὁρθόδοξον»³. Ἐνωρὶς ἐπεδόθη μετὰ ζήλου ὁ μικρὸς Ἀδόλφος εἰς τὴν σπουδὴν τῆς θεολογίας, διεκρίνετο δὲ ἰδιαιτέρως διὰ τὴν εὐφυΐαν του, τὴν ἐργατικότητά του καὶ τὸ ἀνήσυχον πνεῦμά του. Ἐσπούδασε κατ' ἀρχὰς εἰς τὸ Dorpat (1869-1872), ἐν συνεχείᾳ δὲ εἰς τὴν Λειψίαν (1872-1873). ἤρχισε δὲ ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας νὰ προβληματίζεται ἐπιστημονικῶς δεικνύων πρόωρον ἰκανότητα εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς ἐργασίας. Οὕτως ἐδημοσίευσε μόλις τὸ 1870 εἰς τινὰ διαγωνισμὸν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ μελέτην περισπούδαστον περὶ τοῦ Μαρκιῶνος, προσώπου τὸ ὁποῖον ὑπῆρξεν ἐν ἑκ τῶν προσφιλεστάτων εἰς αὐτὸν καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς του.

Ἡ δραστηριότης του αὕτη εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν τομέα συντέεινεν ὥστε μόλις τὸ 1874 νὰ ἀνακηρυχθῆ ὑφηγητὴς εἰς τὴν Λειψίαν βάσει διατριβῆς ἐπὶ τῶν πηγῶν τοῦ Γνωστικισμοῦ, τὸ δὲ 1876 εἰς τὴν αὐτὴν πόλιν ἑκτακτος καθηγητῆς. Νεώτατος ὢν ἀνακηρύσσεται τὸ 1879 τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἐν Giessen, μετὰ δὲ ἀάροdon ἐπτὰ ἐτῶν ἐγένετο καθηγητὴς τῆς αὐτῆς ἑδρας εἰς τὸ Marburg. Ἡ ἀξία του ὡς ἐπιστήμονος καὶ ἐρευνητοῦ ἦτο πλέον γνωστὴ εἰς τοὺς θεολογικοὺς κύκλους τῆς Γερμανίας, διὰ τοῦτο δὲ μετεκλήθη οὗτος εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Βερολίνου τὸ 1888, ἔνθα καὶ ἐδίδαξε ἕως ὅτου κατελήφθη ὑπὸ τοῦ ὀρίου ἡλικίας. Ἡ ταχεῖα αὕτη καὶ ἐκπληκτικὴ ἀκαδημαϊκὴ του ἐξέλιξις μέχρι τῶν ἀνωτάτων βαθμίδων τῆς Παιδείας εἶναι ἀναμφιβόλως ἐνδεικτικὴ τῶν ἰκανοτήτων, τοῦ χαρακτήρος καὶ τῆς ὅλης προσωπικότητος τοῦ ἀνδρός, ἥτις ἐξέπληξεν κυριολεκτικῶς τοὺς συγχρόνους του θεολόγους.

2. Περὶ αὐτοῦ βλέπε πλεονα ἐν *Realenzyklopädie für Protestantische Theologie und Kirche*, VII 445 ἐξ., ἐν *Monatsschrift für Pastoraltheologie* 35 (1939) 338-344 καὶ ἐν O. Wolff, *Haupttypen der neueren Lutherdeutung*, 1938.

3. *Luthers Theologie mit besonderer Beziehung auf seine Versöhnungs und Erlösungslehre*. I, II, 1862-86. (Νέα ἐκδοσις 1926-1927).

Ἐκτὸς ὁμῶς τῶν τιμῶν, τὰς ὁποίας ἔλαβεν ὡς Πανεπιστημιακὸς διδάσκαλος, ἐτιμήθη ἰδιαιτέρως καὶ δι' ἄλλων διακρίσεων. Οὕτω τὸ 1890 ἐγένετο μέλος τῆς Preussischen Akademie der Wissenschaften, εὐρισκόμενος δ' ἐν Βερολίῳ ἐτοποθετήθη γενικὸς διευθυντὴς τῆς μεγάλης βιβλιοθήκης τῆς πόλεως (Preussische Staatsbibliothek) τὸ 1905, ὑποχρέωσιν εἰς τὴν ὁποίαν ἔδειξεν ὄντως ἀπαράμιλλον φροντίδα. Διότι μόλις ἀνέλαβε τὸ πολύμοχθον αὐτὸ ἔργον, ἐπεδίωξε κυρίως τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς Βιβλιοθήκης, ὥστε νὰ εἶναι εὐχρηστος αὐτῇ πρὸς οἰανδήποτε χρῆσιν. Ὁ ἴδιος δὲ ὁ Harnack ἐξεφώνησε τὸν πανηγυρικὸν λόγον, ὅταν ἐνεκαινιάσθη τὸ 1914 τὸ νέον κτίριον αὐτῆς, παρέμεινε δ' ἐν αὐτῇ ὡς γενικὸς διευθυντὴς μέχρι τὸ 1921. Προσέτι τὸ 1910 ἔλαβε τὴν ὑψίστην τιμητικὴν διάκρισιν, διορισθεὶς πρῶτος πρόεδρος τῆς τότε ἰδρυθείσης αὐτοκρατορικῆς ἐταιρείας πρὸς προαγωγὴν τῶν ἐπιστημῶν (Kaiser Wilhelm — Gesellschaft zur Foerderung der Wissenschaften), ἣτις ἦτο ὁμολογουμένως ἐν ἑκ τῶν πνευματικωτέρων ἰδρυμάτων τῆς χώρας καὶ περιελάμβανε πολλὰ ἐπὶ μέρους ἰνστιτούτα. Ἐν τούτοις ὁ Harnack ἀναλαβὼν τὴν ἐπίβλεψιν τῶν ἰνστιτούτων αὐτῶν, ὑπέβαλεν ἀρχικῶς ὑπόμνημα εἰς τὸν αὐτοκράτορα διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς ἐταιρείας, ἐπέτυχε δὲ ἀπολύτως εἰς τὸ ἔργον του. Εἰς τὸν τομέα τοῦτον διακρίνομεν τὰ παμμερῆ του ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντα, ἐφ' ὅσον ἐφρόντιζεν οὐ μόνον διὰ τὴν πρόοδον τῆς Θεολογίας ἀλλὰ ὅλων τῶν ἐπιστημῶν. Παρότι ὁμῶς ἡ δρᾶσις του ὑπερέβη τὰ τῆς θεολογίας ὅρια, οὐδόλως ἀπώλεσε τὸν θεολογικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα, ὅστις ἦτο καὶ ὁ σπουδαιότερος.

Καὶ μόνον ἐὰν ἀναλογισθῶμεν τὸ πλῆθος τῶν πανεπιστημιακῶν του ὑποχρεώσεων καὶ τῶν λοιπῶν ἀσχολιῶν, τὰς ὁποίας ἀνεφέραμεν, ἀναμφιβόλως θαυμάζομεν τὰς ἰκανότητας καὶ τὰ χαρίσματα τοῦ ἀνδρός, ὅστις ἐπετύγχανε ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ εἶναι συνεπέστατος εἰς τὰς πολυπληθεῖς ὑποχρεώσεις του, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ ἐργάζεται συνεχῶς ἐπιστημονικῶς, προάγων τὸν κλάδον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας κυρίως. Ἐπιπλέον ἡ ἀνατεθεῖσα εἰς αὐτὸν διεύθυνσις τοιούτων πνευματικῶν κέντρων δεικνύει εὐκρινῶς τὴν ἐκτίμησιν καὶ τὸν σεβασμὸν, τὸν ὁποῖον ἔτρεφον πρὸς αὐτὸν οἱ σύγχρονοί του. Τὸ περίφημον ὀργανωτικὸν του τάλαντον καὶ αἱ διοικητικαὶ του ἰκανότητες ἦσαν πασίγνωστοι καὶ διὰ τοῦτο ἐθεωρεῖτο ὡς ὁ πλέον κατάλληλος διὰ νὰ ἀναλάβῃ τὴν διεύθυνσιν τοιούτων ἰδρυμάτων. Ἄς μὴ λησμονῶμεν δὲ ὅτι συγχρόνως διηύθυνε περίφημα θεολογικὰ περιοδικὰ καὶ ὅτι παρήγαγεν ἐπιστημονικὸν ἔργον ὠριγενείων διαστάσεων, γεγονὸς τὸ ὁποῖον ὀφείλεται εἰς τὴν ἀκάματον ἐργατικότητά του καὶ εἰς τὸ ἐρευνητικὸν του πνεῦμα.

Ἀσφαλῶς ἡ φήμη μιᾶς τοιαύτης προσωπικότητος δὲν περιωρίσθη εἰς τὰ ὅρια τῆς χώρας του ἀλλὰ ἦτο παγκόσμιος. Δὲν θὰ ἦτο ἐσφαλμένη ἡ ἄποψις ὅτι ὑπῆρξε περίοδος καθ' ἣν ὁ Harnack ἐμεσουράνει εἰς τὸ παγκόσμιον θεολογικὸν στερέωμα. Ἐθαυμάζετο δὲ καὶ ὡς ἐπιστήμων καὶ ὡς ἀν-

θρωπος. Πολλοὶ μετέβαινον ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ διὰ τὸ ἀκροασθῆναι αὐτοῦ καὶ τὸ μαθητεύσασθαι παρ' αὐτῶν, μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ Ἑλληνας, ὡς ὁ Ἀμίλικας Ἀλιβιζᾶτος καὶ ὁ Βασίλειος Στεφανίδης. Προσέτι ἐγένετο ἐπίτιμος διδάκτωρ πολλῶν ξένων Πανεπιστημίων, μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Εἶναι δὲ ἀναρίθμητα τὰ παράσημα καὶ αἱ τιμητικαὶ διακρίσεις, τὰς ὁποίας ἔλαβεν ὡς ἀνταμοιβὴν διὰ τὰς μεγάλας του προσφοράς καὶ ὑπηρεσίας, μεταξὺ δὲ αὐτῶν διακρίνεται ὁ τίτλος εὐγενείας, ὁ ἀποδοθεὶς εἰς αὐτὸν ὑπὸ τοῦ Γουλιέλμου τοῦ Β' τὸ 1914. Ἐγένετο εἰσέτι τακτικὸν καὶ ἀντεπιστέλλον μέλος εἰς πλείστας ὕσας Ἀκαδημίας διαφόρων χωρῶν, ἡ δὲ συμμετοχὴ του εἰς συνέδρια καὶ εἰς ἑορταστικὰς ἐκδηλώσεις ἐθεωρεῖτο ὡς ἐξαιρετικὴ τιμὴ.

Ἐκτὸς τούτων μετέσχεν ἰδιαιτέρως εἰς τὰς μεγάλας μάχας ἰδεῶν καὶ εἰς τὴν δημοσίαν ζωὴν τοῦ Γερμανικοῦ Προτεσταντισμοῦ. Εἰς τὰς δραστηριότητας αὐτὰς ἐξωθεῖτο κυρίως ὑπὸ τοῦ ζήλου τοῦ αὐτοκράτορος Γουλιέλμου τοῦ Β'. Οὕτως τὸ 1891 ἕως καὶ τὸ 1894 ἔλαβεν ἐνεργὸν θέσιν εἰς τὸ θέμα τῆς ἀξίας τῶν Συμβόλων⁴. Προσέτι ἔδωκε σειρὰν διαλέξεων κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 1899-1900 εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Βερολίνου ἐπὶ «τῆς οὐσίας τοῦ Χριστιανισμοῦ». Ἰδρυσεν καὶ τὸ περιφημον Εὐαγγελικὸν Κοινωνικὸν Συνέδριον (Evangelisches Soziales Kongress), τοῦ ὁποίου κύριος σκοπὸς ἦτο ἡ ἐπίλυσις πάντων τῶν σπουδαίων κοινωνικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν προβλημάτων καὶ ὑποθέσεων καὶ τὸ ὁποῖον προσέφερε πολλὰς ὑπηρεσίας εἰς κρίσιμους στιγμὰς τοῦ ἔθνους. Ἐκ τῶν ἐνδεικτικῶν τούτων ἐνεργειῶν του βλέπομεν εὐκρινῶς τὸν πόθον του τὸ προσφέρει πολλὰ οὐ μόνον εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν τομέα ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν λαὸν διὰ ποικίλων μέσων. Ἡ πολυσχιδὴς λοιπὸν πνευματικὴ του δρᾶσις ἐπεξετάθη πολὺ πέραν τῶν ὁρίων τοῦ Πανεπιστημίου, ἡσκειτο δὲ βάσει τῆς ἀκριβοῦς ἐκτιμήσεως τῶν πνευματικῶν ἀναγκῶν τῆς χώρας του καὶ τῆς οὐσιαστικῆς μελέτης τῶν πραγμάτων. Ἡ τοιαύτη ὁμοίως δρᾶσις του ἦτο κυρίως ἀπόρροια τῆς σοβαρᾶς μελέτης τῆς ζωῆς, ἐξ ἧς ὁ ἱστορικὸς Harnack ἠντλεῖ συνεχῶς νέα ὠφέλιμα στοιχεῖα διὰ τὴν κοινωνίαν τοῦ σήμερον. Τοιοῦτοτρόπως ἀνεδείχθη οὗτος πνευματικὸς διδάσκαλος τοῦ εὐρυτέρου κοινοῦ.

Βεβαίως ἡ καθ' ὅλον τὸν βίον του ὑπεράνθρωπος αὕτη δραστηριότης εἰς πολλοὺς τομεῖς, οὓς ἀνεφέρομεν, ἦτο ἐπόμενον τὸ καταβάλλει τὸν ὀρηκτὸν ἐπιστήμονα. Ἀποχωρήσας λοιπὸν οὗτος λόγῳ ὀρίου ἡλικίας ἐκ τῆς Καθηγητικῆς καθέδρας, δὲν ἔπαυσεν τὸ συγγράφει. Ὅμως ὁ ὀργανισμὸς του καὶ ἡ ὑγεία του εἶχον διαταραχθῆ. Οὕτως ἀπέθανεν τὴν 10ην Ἰουνίου 1930 κατὰ τὴν διάρκειαν ταξιδείου πρὸς τὴν Χαϊδελβέργην. Ὁ θάνατός του συνεκίνησε ὀλό-

4. Βλέπε πλείονα ἐν G. G o y a u, *L' Allemagne religieuse et le Protestantisme*, Paris 1901, 125-164.

κληρον τὸ παγκόσμιον θεολογικὸν στερῶμα. Συλλυπητήρια τηλεγραφήματα καὶ ἐπιστολαὶ κατέφθασαν ἀπὸ ὅλον τὸν κόσμον διὰ νὰ ἀποδώσουν ἕνα τελευταῖον φόρον τιμῆς εἰς τὸν μεγάλον ἐπιστήμονα. Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐτέλεσε ἐπιστημονικὸν μνημόσυνον εἰς τιμὴν του, ἀπέστειλε δὲ πρὸς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Βερολίνου συλλυπητήριον γράμμα, καθὼς καὶ ὁ τότε πρύτανης Θ. Βορέας, πρὸς τὴν ἐν Βερολίῳ Αὐτοκρατορικὴν ἑταιρείαν διὰ τὴν προαγωγὴν τῶν ἐπιστημῶν.

Ἀξίζει δὲ νὰ ἴδωμεν καὶ δι' ὀλίγων τὸν Harnack ὡς ἄνθρωπον. Κατ' ἀρχὰς ἐνετυπωσίαζε τὸ ἀριστοκρατικὸν τοῦ παρουσιαστικόν, ἡ δὲ βαθυτέρα μετ' αὐτοῦ γνωριμία ἀπεδείκνυε ὅλην τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνδρός. Ἦτο εἰς μεγάλον βαθμὸν ἀπλοῦς καὶ ἀφελῆς εἰς τὴν συμπεριφορὰν του, οὐδέποτε δὲ ἔκαυχᾶτο διὰ τὴν εὐρύτητα τῶν γνώσεων του. Δὲν ἐθεώρει τὸν ἑαυτὸν του αὐθεντίαν, ἐζήτει δὲ πολλάκις τὴν γνώμην καὶ τὰς παρατηρήσεις τῶν μαθητῶν του καὶ ἐπὶ τῶν ἀνακοινώσεων ἀκόμη, τὰς ὁποίας ἐπρόκειτο νὰ παρουσιάσῃ εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Βερολίνου. Εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ἐφθάνεν ἡ καταδεκτικότης καὶ ἡ ταπεινοφροσύνη του!

Εἰς τὰς μετὰ τῶν μαθητῶν του σχέσεις ὁ Harnack ἦτο ἀπαράμιλλος. Ὡς πρότυπὸν του εἶχε τὸν Ὀριγένην καὶ τὴν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψίν του Σχολὴν τῆς Ἀλεξανδρείας. Διὰ τοῦτο καὶ ἐπέδωκε στενοτάτην συνεργασίαν καὶ σχέσιν μετ' αὐτῶν, ὥστε νὰ δημιουργηθῇ κύκλος φιλίας μεταξὺ διδασκάλου καὶ διδασκομένων. Τοὺς δὲ διακρινομένους διὰ τε τὴν εὐφυΐαν καὶ τὴν ἐργατικότητα μαθητὰς του ὠργάνωνε εἰς εἰδικὰ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψίν του φροντιστήρια, εἰς τὰ ὁποῖα διὰ τοῦ πλοῦτου τῶν γνώσεων καὶ τῆς πείρας του καθωδήγει αὐτοὺς εἰς τὰ πρῶτα ἐπιστημονικὰ τῶν βήματα. Ἐν δὲ ἐκ τῶν κυρίων χαρακτηριστικῶν τῆς ὄλης του προσωπικότητος ἦτο καὶ τὸ προσὸν τοῦ διδασκάλου. Πολλοὶ συνέρρεον εἰς τὰς παραδόσεις του διὰ νὰ ἀκροασθοῦν τοῦ μεγάλου ἐπιστήμονος. Ἦτο προθυμότερος εἰς τὴν παροχὴν πληροφοριῶν καὶ συμβουλῶν εἰς οἰονδήποτε, οὐ μόνον ἐπὶ θεμάτων ἀπτομένων τῆς εἰδικότητός του ἀλλὰ καὶ ἐπὶ γενικωτέρων καὶ παντὸς εἴδους θεμάτων. Ἡ δὲ κοινωνικὴ ἀναστροφή του μετὰ τῶν φοιτητῶν δὲν περιορίζετο μόνον εἰς τὰ ἀναφερθέντα ἀνωτέρω ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς περιπάτους καὶ τὰ γεύματα μετ' αὐτῶν. Ὅλη δὲ ἡ συμπεριφορὰ του αὕτη ἐπήγαγε ἐκ τῆς προσοχῆς του διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν μόρφωσιν τῶν μαθητῶν του καὶ τὴν ἐν γένει πρόοδον τῆς Θεολογίας. Τὴν στάσιν αὐτὴν ἐκράτει καὶ ἀπέναντι τῶν ἄλλων θεολόγων τῆς χώρας του καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, συνειργάζετο δὲ μετ' αὐτῶν ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν νὰ ὑπῆρχεν ἐκ μέρους τῶν ἐπιμελῆς καὶ προσεκτικῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας καὶ εὐθύνης. Δικαίως λοιπὸν θεωρεῖται ὡς πρότυπον ἀνθρώπου καὶ διδασκάλου.

2. Τὸ συγγραφικόν του ἔργον.

Τὸ συγγραφικόν ἔργον τοῦ Adolf von Harnack εἶναι ὁμολογουμένως ἐξ ἀπόψεως ἐκτάσεως γιγάντιον καὶ κολοσσιαῖον. Δὲν θὰ ἦτο λάθος, ἐὰν ὠνομάζετο ὁ ἀκαταπόνητος οὗτος ἐργάτης τῆς Θεολογικῆς Ἐπιστήμης χαλκέντερος καὶ ἀδαμάντινος, ὡς ἄλλοτε ὁ πολὺς Ὁριγένης. Τὰ ὑπ' αὐτοῦ συγγραφέντα ἔργα ἀναμφιβόλως ἀποτελοῦν μεγάλην βιβλιοθήκην καὶ δεικνύουν τὸν δυσπερίγραπτον ὕγκον τῆς ἐπιστημονικῆς παραγωγῆς τοῦ ἀειμνήστου ἀνδρός. Ἡ δὲ ἀπλῆ μόνον ἀναφορὰ τῶν τίτλων τῶν ἔργων του ἐν γένει εἶναι δυνατὸν νὰ δείξῃ συγχρόνως τὴν σπουδαιότητα καὶ τὴν ἀξίαν τούτων διὰ τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην. Καὶ ἐν τούτοις, παρὰ τὸν ὕγκον τῆς συγγραφικῆς του παραγωγῆς, τὰ ἔργα του διακρίνονται ὑπὸ ἐξαιρετικῆς διαυγείας, λεπτότητος ἐκφράσεως, σπουδαίας συστηματοποιήσεως καὶ δομῆς τοῦ περιεχομένου των καθὼς καὶ ὑπὸ σαφηνείας καὶ ἀκριβολογίας. Τοιουτοτρόπως βλέπομεν ὅτι τὸ πλῆθος τῶν ἔργων του δὲν ἀποβαίνει εἰς βάρος τοῦ περιεχομένου των.

Πρῶτος τὸ 1912 ὁ Max Christlieb συνέταξε τὸν πρῶτον κατάλογον τῶν ἔργων τοῦ Harnack, τὸ δὲ 1927 ὁ F. Smend⁵ ἐξέδωκε νέον πληρέστερον κατάλογον τούτων. Ὁ τελευταῖος δ' ἐξέδωκε τὸ 1931 νέον ἀναθεωρημένον κατάλογον εἰς τὴν Λειψίαν, εἰς ἃν κατεχωροῦντο 1698 συγγραφαί, ἐκ τῶν ὁποίων 24 ἦσαν ὀγκώδεις μελέται. Ἡ συνολικὴ ἀξία τοῦ ἔργου του καταφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι πολλὰ βιβλία του μετεφράσθησαν εἰς διαφόρους εὐρωπαϊκὰς γλώσσας, ἐγνώρισαν δὲ ἐπανελημμένας ἐκδόσεις. Δυνάμεθα δὲ νὰ διακρίνωμεν τὰ κυριώτερα ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς συγγραφικῆς του δράσεως, τὰ ὁποῖα ἦσαν τὰ κάτωθι:

α) Ἡ μεγάλη του ἀγάπη καὶ προσήλωσις πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας κυρίως καὶ οὐχὶ πρὸς ἅπασαν τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν. Ὁ ἴδιος μάλιστα ἔγραψεν χαρακτηριστικῶς πρὸς τὸν E. Peterson, ὅτι μόνον «ἡ ἀρχαία ἐκκλησία εἶναι ἡ ἀληθινὴ νύμφη μου, ὅλα δὲ τὰ ὑπόλοιπα δὲν ἦσαν εἰ μὴ παλλακαὶ δι' ἐμέ»⁶. Τοῦτο σημαίνει ὅτι δὲν ἐνεδιαφέρετο διὰ τὰς ἄλλας περιόδους τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, χωρὶς συγχρόνως νὰ δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐξ αἰτίας τούτου ὡς μονομερῶς εἰδικευθεῖς. Διότι ἔγραψε μελέτας καὶ ἔργα γενικωτέρου περιεχομένου, ἡσχολήθη δὲ μετὰ ζήλου καὶ εἰς τὸν χῶρον τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων. Κυρίως ὁμῶς ἡ ἀφοσίωσις του κατηυθύνθη πρὸς τὸν χῶρον τῆς Ἀρχαίας Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας καὶ Γραμματείας, ὅπου συνέγραψε περισπούδαστα ἔργα καὶ ἡ ἐν γένει προσφορὰ του ἦτο ἀνεκτίμητος.

5. F. Smend, *A. v. Harnack, Verzeichnis seiner Schriften*. Unter Benutzung der Harnack-Bibliographie von M. Christlieb bearbeitet, Leipzig 1927, 1931²

6. Παρὰ «Ἀδόλφος Χάρνακ», Ὁρθοσκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, XII, 90

β) Ἡ καταπληκτικὴ τοῦ εὐρυμάθειας καὶ πολυμέρειας, ἥτις παρατηρεῖται εὐκόλως εἰς τὰ ἔργα τοῦ καὶ ἥτις ἐξέπληξε κυριολεκτικῶς τοὺς συγχρόνους του. Αἱ γνώσεις του εἰς τὸν προαναφερθέντα χῶρον τῆς Θεολογίας, εἰς ὃν καὶ εἰργάσθη κυρίως, ἦσαν ἀπίστευτοι. Ἐγνώριζε πλὴν τῶν ἄλλων τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν πολὺ καλῶς, διὰ τοῦτο δὲ ἠρεῦνήθη τὸ ὑπάρχον πηγαῖον ὕλικόν τῶν πρώτων αἰώνων τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἐπισταμένως καὶ προσέφερεν πλείστας ὕσας ὑπηρεσίας εἰς τὸν τομέα τοῦτον. Διεκρίνετο ὅμως συγχρόνως καὶ διὰ τὰ παμμερῆ τοῦ ἐνδιαφέροντα, ἐφ' ὅσον εἰργάσθη καὶ εἰς πεδία ἔξω τῆς Θεολογικῆς ἐπιστήμης. Οὕτως τὸ 1919 ἐξέδωκε εἰς 4 τόμους τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τοῦ Βερολίνου, ὅπου κινεῖται ἀνέτως εἰς τὰ πεδία τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, ὑπὸ τὸ πρῖσμα ὅμως πάντοτε τῆς Θεολογικῆς τοῦ ιδιότητος.

γ) Ἡ συγγραφικὴ τοῦ ἀντοχή καὶ τὸ ὄργανωτικόν του τάλαντον, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν δὲν συνέγραφε μόνον αὐτοτελεῖ ἔργα ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἐπιστημονικὰ ἄρθρα καὶ συνεργασίας εἰς Θεολογικὰ περιοδικὰ καὶ ἐγκυκλοπαιδείας, ἀφ' ἑτέρου δὲ διηύθυνε ἐπιστημονικὰ Θεολογικὰ περιοδικὰ ὑψηλῆς στάθμης. Οὕτως συνειργάσθη μεταξὺ τῶν ἄλλων εἰς τὴν *Realenzyklopädie für Protestantische Theologie und Kirche* (Leipzig 1896-1913, 24 τόμοι) τοῦ A. Hauck καὶ εἰς τὴν *Encyclopedia Britannica*. Ἐπίσης συνειργάσθη καὶ εἰς τὸ περιοδικὸν «*Die Christliche Welt*» τοῦ Rade, τὸ ὅποῖον ἐξεδίδετο ἀπὸ τοῦ 1886 ὑπὸ τῶν φίλων του καὶ ἠκολούθει τὴν γραμμὴν τοῦ A. Ritschl. Ὁ ἴδιος δὲ ἱδρυσε μετὰ τοῦ E. Schürer τὸ 1876 τὴν περιφημον μέχρι καὶ σήμερον ἐκδιδομένην «*Theologische Literaturzeitung*», τὴν ὅποιαν διηύθυνε μόνος ἀπὸ τοῦ 1881. Ἐν τέλει δὲ ἀξίζει νὰ ἀναφέρωμεν τὰ μνημειώδη «*Texte und Untersuchungen zur Geschichte der althristlichen Literatur*», τὰ ὅποια ἤρχισε νὰ ἐκδίδη μετὰ τοῦ O. von Gebhardt ἀπὸ τοῦ 1882 καὶ τὰ ὅποια ἦσαν πλήρη νέων ἀνακαλύψεων καὶ παρορμήσεων διὰ περαιτέρω ἐρεύνας.

Βεβαίως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ εἰς τὴν μελέτην ταύτην ἀνάλυσις ὅλων τῶν συγγραφεῶν τοῦ μεγάλου ἀνδρός. Διὰ τοῦτο εἰς τὴν συνέχειαν θὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν ἀναφορὰν μόνον καὶ ἐνίοτε εἰς τὴν σύντομον ἐξέτασιν μερικῶν ἐκ τῶν σπουδαιότερων ἔργων του.

Ἐνδιαφέρουσαι εἶναι κατ' ἀρχὰς αἱ ἐκδόσεις τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων, τὰς ὁποίας ἐπεμελήθη. Οὕτως ἐξέδωκε εἰς τὴν Λειψίαν μετὰ τοῦ Th. Zahn καὶ τοῦ O. von Gebhardt τὴν σειρὰν «*Patrum apostolicorum Opera*» (1875-1877), ἥτις περιελάμβανε τὰ ἔργα τοῦ Κλήμεντος Ρώμης, τοῦ Παπίου, τοῦ Ψευδοβαρνάβα καὶ τοῦ Ἑρμᾶ. Ἀξιόλογος ἦτο ἐπίσης καὶ ἡ κριτικὴ ἐκδοσις τῶν πρὸ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου Πατέρων (*Die griechischen christlichen Schriftsteller der drei ersten Jahrhunderte* ἢ *Corpus pa-*

trum Graecorum antenicaenorum), τὴν ὁποίαν ἐπαρουσίασε εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Βερολίνου.

Ἡσχολήθη προσέτι ὁ Harnack καὶ εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων. Καρπὸς τῆς ἐρεύνης του ἦτο τὸ τρίτομον ἔργον του «Lehrbuch der Dogmengeschichte» (1886-1889), τὸ ὁποῖον μετεφράσθη εἰς πολλὰς εὐρωπαϊκὰς γλῶσσας καὶ ἐξεδόθη ἐπανειλημμένως⁷. Ἐνδιαφέρον ἦτο ἐπίσης καὶ τὸ ἔργον του εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον «Grundriss der Dogmengeschichte» (1889), τὸ ὁποῖον ὁμοίως μετεφράσθη καὶ εἰς ἄλλας γλώσσας καὶ ἐξεδόθη πολλάκις. Εἰς τὰ ἔργα του αὐτὰ ἐδέχεται ὅτι τὸ ἐκκλησιαστικὸν δόγμα τοῦ 4ου καὶ τοῦ 5ου αἰῶνος ἦτο προῖον τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, διὰ τοῦτο δὲ ὑπεστήριζεν ὅτι πρέπει νὰ ἀπορριφθοῦν τὰ δόγματα, ὡς ἀλλοιώσαντα τὴν πρωταρχικὴν οὐσίαν τοῦ Χριστιανικοῦ μηνύματος.

Εἰς τὸ πεδῖον ἐπίσης τῆς Ἀρχαίας Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας συνέγραψε περισπούδαστα ἔργα, καθότι ἦτο οὗτος ὁ πλέον προσφιλέτης του κλάδος ἐκ τῆς ὅλης Θεολογίας. Ἀξιόλογον ἦτο τὸ ἔργον «Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten» (2 τόμοι, 1902), εἰς τὸ ὁποῖον συνεκεντρώθη ἄφθονον πηγαῖον ὑλικὸν καὶ ἐξητάζετο ἡ ἐξάπλωσις τοῦ χριστιανισμοῦ κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας. Προσέτι σπουδαῖον ἦτο τὸ ἔργον του «Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius» (3 τόμοι, 1893, 1897 καὶ 1904), εἰς τὸ ὁποῖον διὰ τῆς συλλογῆς πλήθους στοιχείων ἔδωκε μίαν λαμπρὰν εἰκόνα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Φιλολογίας τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων. Ἀξιοσημείωτον δ' εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο χρησιμοποιεῖται καὶ σήμερον, λόγῳ τῆς πληρότητός του. Ἀσχοληθεὶς προσέτι ὁ Harnack μετὰ τοῦ πολιτεύματος τῆς πρώτης Ἐκκλησίας ἐξέδωκε σπουδαῖον ἔργον ὑπὸ τὸν τίτλον «Entstehung und Entwicklung der Kirchenverfassung und des Kirchenrechts in den zwei ersten Jahrhunderten» (1910), διὰ τοῦ ὁποῖου ἐδόθη νέα ὥθησις εἰς τὰς περὶ πολιτεύματος τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας ἐρέυνας. Διὰ τοῦ ἔργου τούτου ἦλθε ὁ Harnack εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν διαπρεπῆ κανονολόγον τῆς Λειψίας R. Sohm, ὅστις ἐδέχεται τὴν ὑπαρξίν χαρισματικοῦ πολιτεύματος εἰς τὴν πρώτην Ἐκκλησίαν⁸. Προσέτι ἡ προσωπικότης τοῦ Μαρκιῶνος, ὡς εἵπομεν ἀνωτέρω, ἔθελγε ἰδιαιτέρως τὸν Harnack καὶ διὰ τοῦτο ἐμελέτησε τοῦτον ἐπισταμένως. Τοιοῦτοτρόπως ἀφιέρωσεν εἰς τὸν Μαρκίωνα τὰ ἔργα του «Marcion.

7. Κατὰ τὴν Υ. Congar («Adolf Von Harnack», Catholicisme. Hier, aujourd'hui, demain, Paris 1962, V, 517) τὸ ἔργον τοῦτο ἔχει «ἐπιβλητικὸν χαρακτήρα» καὶ «ἔδωκε μίαν ἀποφασιστικὴν ὄθησιν εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν δογμάτων».

8. Περὶ τῆς ἐριδος ταύτης βλέπε πλεονα ἐν Ο. Linton, *Das Problem der Urkirche in der neueren Forschung*. Eine kritische Darstellung, Upsal 1932.

Das Evangelium vom fremden Gott. Eine Monographie zur Geschichte der Grundlegung der Katholischen Kirche» (1921) και «Neue Studien zu Marcion» (1923), εἰς τὰ ὅποια ἐκφράζονται πολλοὶ ἐκ τῶν ἱστορικοθεολογικῶν θέσεων του καθὼς ἐπίσης και ἡ μεγάλη του εὐφυΐα.

Εἰς τὸν χῶρον τῆς Καινῆς Διαθήκης εἰσέτι ὁ Harnack ὑπῆρξε παραγωγικώτατος και ἰκανότατος ἐρευνητής. Μνημειῶδες ἔμεινεν τὸ συλλογικὸν του ἔργον «Beiträge zur Einleitung in das Neue Testament» (1906-1916), εἰς τὸ ὁποῖον εὐρίσκονται 7 σπουδαῖαι μελέται, αἵτινες προεκάλεσαν αἴσθησιν. Μεταξὺ δὲ τῶν ὑποστηριζομένων ἐν αὐταῖς θέσεων ἦσαν ἡ ἄρνησις τοῦ Ἰωάννου ὡς συγγραφέως τοῦ 4ου Εὐαγγελίου και ἡ ἀπόδειξις τῆς ἱστορικῆς ἀξίας τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων.

Ἐν τέλει δὲ ἀξίζει νὰ ἀναφέρωμεν τὸ πλεόν πολυκύροτον ἐκ τῶν ἔργων του, τὸ ὁποῖον εἶναι «Das Wesen des Christentums» (1900). Ἡ διάδοσις τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ὑπῆρξε ὁμολογουμένως ἐκπληκτικῆ. Ἀρκεῖ μόνον νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι μετεφράσθη εἰς 15 εὐρωπαϊκὰς γλώσσας και ὅτι τὸ 1927 ἐκυκλοφόρησε ἡ 14η του ἔκδοσις εἰς 71.000 ἀντίτυπα. Τὸ ἔργον του περιελάμβανε 16 μαθήματα πρὸς τοὺς φοιτητὰς ὅλων τῶν σχολῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου. Ἦτο τὸ ἐγχειρίδιον τῆς ὅλης διδασκαλίας τοῦ Harnack και τοῦ ἐπιστημονικοῦ του συστήματος, τονίζεται δὲ κυρίως ἐν αὐτῷ ἡ σημασία τῆς ἱστορικῆς μεθόδου ἐν τῇ Θεολογίᾳ. Ἐγένετο δὲ ἐπίθεσις μέσῳ αὐτοῦ ἐναντίον τῆς Ὁρθοδοξίας, τοῦ Προτεσταντισμοῦ και τοῦ Παπισμοῦ και ὡς ἐκ τούτου προεκάλεσε μεγάλην ἀναστάτωσιν εἰς τὸ ὅλον θεολογικὸν στερέωμα τῆς ἐποχῆς, κατεδικάσθη δὲ ὑπὸ τῆς ἐν Βερολίῳ συνόδου τῶν παστόρων ὡς καταλύον τὴν οὐσίαν τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας. Διότι μεταξὺ τῶν ἄλλων διέτύπωσε τὴν θεωρίαν ἐνὸς Χριστιανισμοῦ ἄνευ Χριστολογίας, ἡ ὁποία θεωρία ὠφείλετο εἰς τὰς φιλελευθέρας ἀπόψεις του⁹.

Προσέτι ἀπετύπωσεν ἀνεξιτήλως τὴν σφραγίδα τῆς σοφίας και τῆς πολυμαθείας του εἰς τὰ ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν του ἐκδιδόμενα περιοδικὰ καθὼς και εἰς ἄλλα πολλὰ. Ἄρθρα σπουδαιότατα, παλλαὶ ἀναλύσεις ἔργων και κρίσεις ἐπ' αὐτῶν, ὑποδείξεις, διορθώσεις, και βιβλιογραφικαὶ ἐνημερώσεις ἀνέδειξαν αὐτὸν ἄριστον καθοδηγητὴν και σοφώτατον ἐπιστήμονα πρὸς εὐρεσιν τῆς ζητουμένης ἐπιστημονικῆς ἀληθείας.

Δὲν πρέπει νὰ λησμονήσωμεν ὅμως τὴν ἐπιστολογραφικὴν δραστηριότητα τοῦ ἀνδρός, ἥτις πέραν τοῦ μεγάλου ἐπιστημονικοῦ του ἔργου, εἶναι ὡς-

9. Κατὰ τὸν Ἰουδαῖον Felix Perles (παρὰ «Adolf von Harnack», Ἐκκλησία 26 (1930) 214-215) τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι «ἡ εὐτυχεστέρα δικαίωσις τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἐξ ὧν ἡδύνατο οὗτος νὰ εὐχηθῇ. Διότι ἐφ' ὅσον και ἡ χριστολογία και ἡ περὶ Τριάδος διδασκαλία και ἡ ἐκ νεκρῶν ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ ἀποκλείονται ὑπ' αὐτοῦ, τί ἄλλο ἀπομένει ἐξ ὧν μέχρι τοῦ νῦν ἐθεωροῦντο ὡς εἰδικῶς Χριστιανικά».

αύτως ὀγκώδης. Εἶναι τεράστιον τὸ πλῆθος τῶν πρὸς ἀναρίθμητα πρόσωπα ἀποσταλειῶν ἐπιστολῶν παρὰ τοῦ προθύμου τούτου ἐπιστήμονος, αἵτινες ἐκάλυπτον ἀφ' ἑνὸς μὲν θέματα τοῦ κλάδου του, ἀφ' ἑτέρου δὲ πολλὰ ἄλλα γενικὰ ζητήματα ἢ ὑποθέσεις. Σημειώτεον δ' ὅτι δὲν ἀντήλασσε ἐπιστολάς μόνον μετὰ ἐπιστημόνων Θεολόγων ἀλλὰ καὶ μετὰ πολλῶν ἄλλων ἐπιστημόνων, τοῦθ' ὅπερ δεικνύει τὸ κῦρος του εἰς τοὺς ἐπιστημονικοὺς κύκλους καὶ τὴν ἐκτίμησιν, τὴν ὁποίαν ἔτρεφον πρὸς αὐτὸν διάφοροι ἐπιστήμονες¹⁰. Ἐπομένως ἔχομεν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο μίαν ἐπιπλέον ἀπόδειξιν τῆς ἀξίας τοῦ ἀνδρὸς καθὼς καὶ τῆς προθυμίας καὶ τῆς καρτερικότητός του.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀναφερθέντων περὶ τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Harnack, πιστεύομεν ὅτι ἐδόθη μία περιεκτικὴ εἰκὼν τῆς ὅλης του παραγωγῆς καὶ δράσεως εἰς τὸν συγγραφικὸν τομέα. Εἶναι ὁ τομεύς, εἰς τὸν ὁποῖον ἐμεγαλουργήσε οὗτος ἀναδειχθεὶς χαλκέντερος καὶ πολυγραφώτατος. Εἶναι ὁ τομεύς, εἰς τὸν ὁποῖον καθιερώθη οὗτος παγκοσμίως ὡς μέγας ἐπιστήμων καὶ ἐρευνητής. Ἐὰν δὲ καὶ μόνον τὸ συγγραφικὸν ἔργον κατέλειπεν, παρεκτὸς τῆς λοιπῆς του δράσεως, δικαίως θὰ ἐθεωρεῖτο πάλιν ὡς εἰς τῶν μεγαλυτέρων καὶ πλέον διακεκριμένων θεολόγων τοῦ αἰῶνος μας.

3. Ἡ θεολογικὴ του σκέψις.

Ὁ Harnack ἀνῆκεν εἰς τὴν Φιλελευθέραν Θεολογίαν, ἥτις ἀνεπτύχθη εἰς τὸν χῶρον τοῦ Προτεσταντισμοῦ καὶ εἶναι εὐρύτερον γνωστὴ ὡς *Liberale Theologie* ἢ *Kulturprotestantismus*. Μεταξὺ τῶν κυριωτέρων ἐκπροσώπων τοῦ ρεύματος τούτου, πλὴν τοῦ Harnack, ἦσαν οἱ Schleiermacher, Troeltsch καὶ Ritschl. Ἐν ὀλίγοις λέγομεν ὅτι ἡ φιλελευθέρη Θεολογία ἐπεχειρεῖ κυρίως νὰ ἐπιτύχῃ τὴν συμφιλίωσιν ἢ ὀρθώτερον τὸν συμβιβασμὸν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας πρὸς τὴν πολιτιστικὴν, κοινωνικὴν καὶ θρησκευτικὴν κατάστασιν τῆς ἐποχῆς, εἰς ἣν ἀνεπτύχθη αὕτη. Ἰπῆρχε δ' ἐν αὐτῇ εἰς μέγαν βαθμὸν τὸ γνῶρισμα τῆς ὑποκειμενικότητος ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ ἐρευνῇ, τὸ ὁποῖον συνέβαλε συχνάκις εἰς τὴν δημιουργίαν πολλῶν ὑπερβολῶν καὶ εἰς τὴν ὑποστήριξιν ἐσφαλμένων ἀπόψεων. Ἐν δὲ ἐπιπλέον γνῶρισμά της ἦτο καὶ τὸ τῆς ἐνδοκοσμικότητος, βασικὴ δὲ μέθοδός της ἦτο ἡ ιστορικοκριτικὴ, ἥτις συνεδύαξε τὴν εὔρεσιν τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας μετὰ τῶν πολλῶν ἱστορικῶν τῆς σχέσεων καὶ τὴν ὁποίαν μοιραίως ὁ Φιλελευθερισμὸς ἀπολυτοποίησε.

Ὁ Harnack εἰσχωρήσας εἰς τὰς τάξεις τῆς Φιλελευθέρης Θεολογίας

10. Ἐνδιαφέροντα κατάλογον ἀλληλογραφίας τοῦ Harnack μετὰ Γερμανῶν ἐπιστημόνων μόνον ἐξέδωκε προσφάτως ὁ J. H ö n s c h e i d, «*Kurzgefasstes Verzeichnis der Korrespondenz Adolf von Harnacks*», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 88 (1977) 285-301.

ἐδέχθη ἐπίδρασιν κυρίως ὑπὸ τοῦ A. Ritschl (1822-1889)¹¹. Ὁ Ritschl ἀποσπασθεὶς ἀρχικῶς ἀπὸ τῆς σχολῆς τοῦ Baur καὶ ἐπηρεασθεὶς σοβαρῶς ὑπὸ τοῦ Schleiermacher, ἐδημιούργησε ἰδικόν του ρεῦμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ θρησκεία διαχωρίζετο ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ Δογματικὴ περιορίζετο ἐντὸς τοῦ ὑπὸ τῶν αἰσθήσεων ἀντιλαμβανομένου κόσμου, αἱ δὲ πηγαὶ τῆς Θείας Ἀποκαλύψεως εἰς τὰς Γραφὰς μόνον. Ἐπέμενε δὲ οὗτος εἰς τὴν μελέτην τῶν ἱστορικῶν γεγονότων διὰ τὴν εὑρεσιν τῶν βάσεων τῆς πίστεως, τὴν ὁποίαν ἀντελαμβάνετο δι' ὄρων καθαρῶς ἠθικῶν.

Κατ' ἀρχὰς βλέπομεν τὴν προσπάθειάν του νὰ προσαρμόσῃ τὸ Χριστιανικὸν μῆνυμα εἰς τὴν ἐποχὴν μας συμφώνως πρὸς τὴν βασικὴν ἀρχὴν τοῦ Φιλελευθερισμοῦ διὰ νὰ κατανοηθῇ τοῦτο ἐπαρκῶς ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, καθὼς ἐπίσης νὰ βιωθῇ ὑπ' αὐτῶν. Διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ τοῦτο ὁ Harnack διαχωρίζει τὴν καθ' αὐτὸ οὐσίαν τῆς Χριστιανικῆς ἀληθείας ἀπὸ τὸ καιρικο-ἱστορικὸν της κάλυμμα. Ἡ κατανόησις καὶ ἡ βίωσις τῆς Χριστιανικῆς ἀληθείας προϋποθέτει τὴν ἀποδέσμευσιν τῆς οὐσίας της ἀπὸ παντὸς ξένου καὶ προσθέτου στοιχείου διὰ νὰ παραμείνῃ αὕτη ἀμιγῆς καὶ ἀνόθευτος. Οὕτως ἐπιχειρεῖ τὴν κάθαρσιν τοῦ Εὐαγγελικοῦ μηνύματος ἀπὸ διαφόρους δογματικὰς, λειτουργικὰς καὶ ἱεραρχικὰς ἐπόψεις, τὰς ὁποίας θεωρεῖ ὡς παρεισάκτους. Τὸ δημιουργηθὲν συμπῆγμα, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ καθαρθῇ, ὀφείλεται κατ' αὐτὸν εἰς τὸ ὅτι ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία παρεξέκλινε τοῦ ἀρχικοῦ μηνύματός της, ἀντιμετωπίζουσα τὰς διαφόρους νέας ἐρμηνείας τοῦ μηνύματος αὐτοῦ, αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἀντίθετοι πρὸς τὴν ἀρχικὴν. Ἐπὶ παραδείγματι διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ γνωστικοῦ Μαρκιωνος, ἡ Ἐκκλησία ἐσταθεροποίησε τὸν ὑπάρχοντα κανόνα τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης. Ὁμοίως διὰ τὴν καταπολέμησιν τοῦ Γνωστικισμοῦ ἀντιπαρέθεσε τὰς μαρτυρίας περὶ τῆς ἀποστολικῆς της διαδοχῆς καὶ περὶ τῆς ὑπ' αὐτῆς κατοχῆς πνευματικῆς ἐξουσίας. Ἡ ἐξέτασις λοιπὸν τῆς ὅλης ἱστορίας κατὰ τὸν Harnack ἀποκαλύπτει τοὺς καθοριστικούς αὐτοὺς παράγοντας, οἵτινες συνετέλεσαν εἰς τὴν ὑπάρχουσαν ἐξέλιξιν τοῦ ἀρχικοῦ χριστιανικοῦ μηνύματος καὶ ἐπομένως τὰ προστεθέντα στοιχεῖα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐξελίξεως εἶναι ξένα πρὸς τὸν οὐσιαστικὸν πυρῆνα τοῦ Εὐαγγελίου. Εἰς τὸ σημεῖον δὲ τοῦτο διακρίνεται ὁ διακαὴς πόθος του νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν

11. Περὶ αὐτοῦ βλέπε πλείονα ἐν M. Werner, *Der Protestantische Weg des Glaubens*, Bern 1955, I, 799-818. Ch. Walther, «*Der Reich-Gottes Begriff in der Theologie Richard Rothes und A. Ritschls*», *Kerygma und Dogma*, Göttingen 1956², 115-138. B. Berndt, *Die Bedeutung der Person und Verkündigung Jesu für die Vorstellung vom Reiche Gottes, bei A. Ritschl*, Tübingen 1959. P. Wrzećionko, *Der Einfluss der Philosophie Kants auf die Theologie A. Ritschls*, Münster 1953. H.-O. Wölber, *Dogma und Ethos, Christentum und Humanismus von Ritschl bis Troeltsch*, 1950. Σ. Ἀγουρίδου, *Ἡ Θεολογία τοῦ Albrecht Ritschl (1822-1889)*, Ἀθήναι 1969.

τε προσωπικότητα τοῦ Κυρίου καὶ τὴν διδασκαλίαν του εἰς τὴν ἀρχαίαν ἀπλότητα καὶ αἴγλην των. Αἱ δὲ ἀπόψεις του αὐταὶ ἐδημιούργησαν τὴν ρῆξιν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς λεγομένης σχολῆς τῆς συγκριτικῆς Θρησκευολογίας, ἥτις ἀνεπτύχθη κυρίως ὑπὸ κλασσικῶν φιλολόγων.

Ποῖος ὅμως εἶναι ὁ πλέον ἱκανὸς διὰ τὸ ἔργον αὐτὸ τῆς ἀποκαθάρσεως, τὸ ὁποῖον εἶναι δυσκολώτατον καὶ οὐχὶ ἄμοιρον κινδύνων; Κατὰ τὸν Harnack ὁ μόνος ἱκανὸς διὰ τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι ὁ ἱστορικὸς ἐπιστήμων, ὅστις δύναται εὐκόλως νὰ διαπιστώσῃ τὰ περιεργα τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Ἀξίζει νὰ σημειώσωμεν ἐν προκειμένῳ τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν ἔδιδεν οὗτος εἰς τὸν ἱστορικὸν ἐπιστήμονα καὶ εἰς τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν τῶν λεπτομερειῶν τῆς ζωῆς. Ἐπίστευεν δὲ ὅτι ἡ θεολογία δὲν ἦτο οὐδὲν ἄλλο εἰ μὴ ἱστορικὴ ἐπιστήμη, τῆς ὁποίας ὁ σκοπὸς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας ἀπὸ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς σοφίας. Δυστυχῶς ὅμως ὁ ἴδιος εἰς τὴν ἱστορικὴν του ἔρευναν ἐνήργησεν ὑποκειμενικῶς καὶ ἐξέφρασε τὰ συμπεράσματα τῆς ἐρεύνης του ἀφόβως, ἀδιαφορῶν διὰ τὰς συνεπείας, αἱ ὁποῖαι θὰ ἠκολούθουν. Δὲν ἀντελήφθη ἐπίσης οὗτος τὴν ὑπάρχουσαν ρῆξιν μεταξὺ τοῦ ἠθικοῦ μηνύματος τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῶν ἱστορικῶν μεταμορφώσεων, αἵτινες συνετέλεσαν ὥστε νὰ γεννηθῇ ἡ Ἐκκλησία. Διότι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κατανοηθῇ καθ' ὅμοιον τρόπον διὰ τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης τὸ ἱστορικὸν γίνεσθαι καὶ ἡ Θεία Ἀποκάλυψις, ἐφ' ὅσον τὸ μὲν ἐν εἶναι ἐνδοκοσμικόν, τὸ δ' ἕτερον ὑπερβατικόν. Διὰ τοῦτο ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα τοῦ Harnack κατέληξε τελικῶς εἰς τὴν ἀπόρριψιν τοῦ ὑπερβατικοῦ στοιχείου ἐκ τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἐπιχειρῶν ὅμως τὴν ἀποκάθαρσιν αὐτὴν τοῦ Χριστιανικοῦ μηνύματος ὁ Harnack δὲν τονίζει ἀπλῶς τὴν ἀρμονιότητα τοῦ ἱστορικοῦ ἐπιστήμονος διὰ τὸ ἔργον αὐτὸ ἀλλὰ ἀπορρίπτει ἐπιπλέον τὰ δόγματα. Διότι «ἐβλεπε τὴν οὐσίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ οὐχὶ εἰς ἓνα δόγμα, ἀλλ' εἰς μίαν εὐσέβειαν, ἥτις εὐρίσκετο περίξ τοῦ Θεοῦ Πατρός, τοῦ ὁποίου ὁ Ἰησοῦς ἦτο τελειοποιημένον πρότυπον. Τὸ «δόγμα» ἐγεννήθη διὰ τῆς μεταφράσεως αὐτοῦ τοῦ Εὐαγγελικοῦ μηνύματος τῆς Θείας πατρότητος εἰς κατηγορίας διανοητικῆς, πλατωνικῆς ἢ ἀριστοτελικῆς καὶ δὲν ἦτο παρὰ μία μορφή καὶ μία ἱστορικὴ περίοδος τῆς Θρησκείας συνδεδεμένον πρὸς τινὰ δημιουργίαν πνεύματος»¹². Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν ὑπαρξίν των δογμάτων σήμερον, πιστεύει ὅτι ἐν μὲν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ ὑπάρχουν ταῦτα μόνον εἰς τὴν λατρείαν, τὴν ὁποίαν ὀνομάζει τυπολατρείαν, ἐν δὲ τῷ Προτεσταντισμῷ ψέγει τὴν ὑπάρχουσαν ἐλευθερίαν εἰς τὴν κατανόησίν των, ἐν τέλει δὲ εἰς τὸν Παπισμὸν θεωρεῖ αὐτὰ ὡς ἀντικείμενα αὐστηρᾶς πειθαρχίας καὶ ὑποταγῆς, ἐφ' ὅσον ἀνemίχθη ἐντὸς των καὶ τὸ κανονικὸν δίκαιον, ὅπερ καὶ ἔβλαψε τὴν τελικὴν των ἐξέλιξιν. Ἐπομένως δὲν

12. Y. Congar, ἐνθ' ἄνωτ. 518.

εφάνητο εις τὸν Harnack ἀναγκαία ἢ ὑπαρξίς των, διότι τὰ δόγματα ἀπετέλουν τὸν παλαιὸν Χριστιανισμὸν καὶ δὲν ὠφέλουν πλέον εις οὐδεμίαν περίπτωσιν. Τοιουτοτρόπως βασιζόμενος εις τὰς ἀρχὰς τοῦ Ritschl ὑπεστήριξεν περισσότερο τὴν ἠθικιστικὴν σημασίαν τῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀμφέβαλε διὰ τὴν μεταφυσικὴν καὶ ἀπέρριψεν χριστιανικὰ δόγματα μεγάλης ἀξίας. (Λόγου χάριν ἀπέκλεισε τὸν Ἰῶν ἀπὸ τοῦ Εὐαγγελίου)¹³.

Ἐπάρχει ὅμως καὶ μία ἐπιπλέον σοβαρὰ αἰτία, ἕνεκα τῆς ὁποίας ὁ Harnack ὑπεστήριξε τὴν ἀπόρριψιν τῶν δογμάτων. Ἐδέχεται ὅτι τὸ ἐκκλησιαστικὸν δόγμα τοῦ 4ου καὶ τοῦ 5ου αἰῶνος ἦτο κυρίως προῖον τῆς Ἑλληνικῆς σοφίας, διότι ἤδη κατὰ τὴν ἱστορικὴν πορείαν τῆς Ἐκκλησίας εἶχε ἐπιτευχθῆ ὁ Ἑξελληνισμὸς τοῦ πρωτογενοῦς Χριστιανισμοῦ. Ἡ ἀρχικὴ οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶχεν ὑποστῆ ἀλλοτρίωσιν καὶ διὰ τοῦτο ἔπρεπε νὰ ἀποκαθαρθῆ διὰ τῆς ἀποβολῆς παντὸς τοιούτου προσθέτου στοιχείου¹⁴. Τὰ δὲ στοιχεῖα αὐτὰ ἐθεώρησε ὅτι γέμουν μυστικισμοῦ, δογματισμοῦ καὶ μεταφυσικῆς καὶ ὅτι ἐπισυνεσωρεύθησαν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων Θεολόγων καὶ διὰ τοῦτο ἦτο ἀναγκαία ἡ ἀπόρριψις των

Πῶς ὅμως ὠδηγήθη διὰ τῆς ἀπλουστεύσεως, τὴν ὁποίαν ἐφήρμοσε, εἰς τοιαύτας ὑπερβολὰς; Κατὰ κύριον λόγον ἐξ αἰτίας τῆς χρησιμοποίησεως ἑνὸς ὠρισμένου κριτηρίου, βάσει τοῦ ὁποίου πᾶν τὸ γνήσιον στοιχεῖον εἰς τὸ Εὐαγγέλιον ἔπρεπε νὰ διατηρηθῆ, ἐνῶ ἀντιθέτως ἔπρεπε νὰ ἀπορριφθῆ πᾶν τὸ ξένον καὶ παρείσρακτον στοιχεῖον. Ἐνεργῶν λοιπὸν διὰ τοῦ κριτηρίου αὐτοῦ ἐντελῶς ὑποκειμενικῶς καὶ ἀαπορρίπτων τὸ μοναδικὸν καὶ ἴδιον τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς καιρικὸν καὶ ἐπουσιῶδες καὶ κρατῶν ὡς οὐσιῶδες τὸ «κοινόν» τοῦ Ὀρθοσκευτικοκοινωνικοῦ κατεστημένου, ἰσοπεδώνει κυριολεκτικῶς τὸν Χριστιανισμὸν, ἀπογυμνῶν αὐτὸν ἐκ τῆς ποιοτικῆς ἰδιαιτερότητος αὐτοῦ¹⁵.

13. Κατὰ τὸν Ἄ. Ἀλιβιζᾶτοῦ (*Εἰς μνημόσυνον Adolf von Harnack*, Ἀθήναι 1931, 21) ἡ προσπάθεια τοῦ ἱστορικοῦ νὰ ἀπλοποιήσῃ τὸ Εὐαγγέλιον «ὠδήγησε εἰς τὸν περιορισμὸν τοῦ Εὐαγγελίου εἰς τὰς ἐξῆς 3 ἰδέας: α) τὴν τῆς ἐν ἡμῖν αὐτοῖς ἐλεύσεως καὶ ἐμμονῆς τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, β) τὴν τῆς πατρότητος τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀπεριορίστου ἀξίας τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ γ) τὴν τῆς ἀνωτέρας δικαιοσύνης καὶ τῆς ἐντολῆς τῆς ἀγάπης». Ὁ Ἄλιβιζᾶτος ἐπίσης (ἐνθ' ἀνωτ. 19) θεωρεῖ τὴν περὶ δογμάτων θεωρίαν τοῦ Harnack πρωτότυπον ὡς πρὸς τὸν νομικὸν καθορισμὸν τοῦ δόγματος καὶ πιστεύει εἰς τὴν μεγάλην ἐπίδρασιν τῆς θεωρίας αὐτῆς ἐπὶ τῆς Παπικῆς καὶ τῆς Διαμαρτυρομένης θεολογίας. Δικαιολογεῖ δὲ αὐτὸν διὰ τὰς ἀπόψεις του ταύτας ἐπὶ τῶν δογμάτων ἐκ τοῦ ὅτι τὰ κίνητρά του ἦσαν ἀγαθὰ καὶ ἡ μόνη πρόθεσις του ἦτο ἡ εὐρεσις τῆς ἀληθείας.

14. Ἀνάλογον ἐν πολλοῖς ἄποψιν διετύπωσεν ὁ W. Pannenberg εἰς τὸ ἔργον του «*Die Aufnahme des philosophischen Gottesbegriffs als dogmatisches Problem der frühchristlichen Theologie*». Grundfragen systematischer Theologie. Gesammelte Aufsätze, Göttingen 1967.

15. Μ. Φράντσοῦ, *Δογματική. Τὸ περὶ Θεοῦ ἐρώτημα*. Γ' Ἀθεϊσμός, II, 1, Ἀθήναι 1977, 619.

Τοιουτοτρόπως τὰ δόγματα, οἱ διάφοροι ἐξωτερικοὶ τύποι λατρείας, ἡ ἱεραρχικὴ κατασκευὴ καὶ ἡ ὀργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας ἦσαν δι' αὐτὸν προσθῆκαι καὶ οὐχὶ ἀναγκαῖαι πραγματικότητες μιᾶς θετικῆς Θείας ἐγκαθιδρύσεως. Ἐπὶ πλέον ἀπεγύμνωσε τοῦ ἐσχατολογικοῦ των μηνύματος ὄρους καθαρῶς ἐσχατολογικοὺς ὡς «βασίλεια τοῦ Θεοῦ» καὶ ὀρθῶς ὁ Α. Loisy ὑπενθύμιζεν εἰς αὐτὸν τὴν πραγματικὴν σημασίαν τοιούτων ὄρων.

Ἐνδιαφέρουσαι ἐπίσης εἶναι αἱ ἀπόψεις τοῦ Harnack περὶ τοῦ Ἰουδαιοχριστιανισμοῦ. Δὲν δέχεται τοῦτον ὡς μορφοποιὸν στοιχεῖον τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, πιστεύων κυρίως εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ δὲν κατανοεῖ ἐπίσης εἰς τὸν πρόποντα βαθμὸν τὴν Ἰουδαϊκὴν θρησκείαν ἐν γένει. Διὰ τοῦτο ἐτάχθη κατὰ καιροὺς ὑπὲρ τῆς ἀπορρίψεως τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τῆς ἀποπομπῆς τῆς ἐκ τοῦ κανόνος τῆς Ἁγίας Γραφῆς, κατηγορηθεὶς διὰ τὴν ἀποψίν του ταύτην σφοδρῶς ὑπὸ τοῦ Karl Barth. Τὸ γεγονός τοῦτο τῆς ἀπορρίψεως τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης πιθανὸν νὰ ἐξηγῆ τὴν ἀγάπην καὶ τὴν ἐκτίμησιν ἣν ἔτρεφε πρὸς τὸν Μακρίωνα, ὁ ὁποῖος ὁμοίως εἶχεν ἀπορρίψει δόλοκληρον τὴν Π. Διαθήκην.

Ἐνδιαφέρουσαν προσέτι θέσιν ἐντὸς τοῦ κοινωνικοῦ πλαισίου, τὸ ὁποῖον ἐπιβάλλει ὁ Harnack, κατέχει ἡ ἀρετὴ τῆς ἀγάπης, τὴν ὁποίαν θεωρεῖ οὗτος ὡς ἰδανικὸν θαυμάσιον διὰ τὴν ὁμαλὴν κοινωνικὴν συμβίωσιν τῶν ἀνθρώπων. Εἰς δὲ τὸ τέλος τοῦ ἔργου του «Das Wesen des Christentums» θεωρεῖ τὴν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον ἀγάπην ὡς «θρησκείαν, ἥτις δίδει οὐσίαν εἰς τὴν ζωὴν». Ἐπεχείρησε δὲ ἐπιπλέον, λόγῳ τῶν ἀπόψεών του περὶ κοινωνικῆς ἀποστολῆς τοῦ Εὐαγγελίου, τὴν μεταβολὴν τῶν Χριστιανικῶν ἀρετῶν εἰς κοινωνικὰ ἰδανικὰ τῶν ἀνθρώπων. Δὲν ἔλαβεν ὅμως ὑπ' ὄψιν του ὅτι ἡ βίωσις τῶν χριστιανικῶν ἀρετῶν εἶναι ἀδύνατος ἄνευ τῆς θείας χάριτος, ἥτις «τὰ ἀσθενῆ θεραπεύει καὶ τὰ ἐλλείποντα ἀναπληροῖ». Ἐξ ἄλλου αἱ χριστιανικαὶ ἀρεταὶ καὶ τὰ κοινωνικὰ ἰδανικὰ εὐρίσκονται εἰς διάφορα ἐπίπεδα καὶ ἡ πραγμάτωσις των διαφέρει ὡς πρὸς τὸν τρόπον καὶ τοὺς συντελοῦντας παράγοντας. Ἐπομένως δὲν εἶναι ὀρθὴ μία οἰαδήποτε συσχέτισις των, ὡς ἐὰν νὰ ἐπρόκειτο περὶ ὁμοίων πραγμάτων. Προσέτι σημαντικὸς εἶναι ὁ διαχωρισμὸς, τὸν ὁποῖον ὁ Harnack ἐπιθυμεῖ νὰ ἐπιβάλλῃ μεταξὺ Θρησκείας καὶ Πολιτείας εἰς τὸ κοινωνικὸν του πλάσιον.

Αἱ βασικαὶ αὐταὶ ἀπόψεις τοῦ Harnack ἀσφαλῶς δὲν παρέμειναν ἀπολέμητοι ὑπὸ τῶν ἄλλων Θεολόγων. Καὶ ἐνῶ μὲν ὁ φιλελεύθερος Προτεσταντισμὸς ἐδέχθη αὐτάς, μετὰ χαρᾶς, οἱ ἄλλοι ὅλοι, μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ ὁ ἐπίσημος Λουθηρανισμὸς τῆς Γερμανίας, ἀντετάχθησαν εἰς αὐτάς σφοδρῶς. Εἰς τὴν συνέχειαν θὰ ἀναφέρωμεν τοὺς σπουδαιότερους ἐκ τῶν συγχρόνων θεολόγων, οἵτινες ἀντέδρασαν κατὰ τῶν ἀπόψεων τοῦ Harnack καὶ θὰ δώσωμεν μίαν συνοπτικὴν εἰκόνα τῶν ἰδικῶν των θέσεων.

Σημαντική ἦτο ἡ ἀντίδρασις τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς Διαλεκτικῆς Θεολογίας καὶ ἀρχικῶς συνεργάτου τοῦ Harnack εἰς τὸ περιοδικὸν «Christliche Welt» Καρόλου Barth, ὅστις ἐπολέμησε τὰς ἀρχὰς τῆς Φιλελευθέρως Θεολογίας. Ὁ Harnack διεφώνησε ὁμοίως πρὸς τὰς ἀπόψεις τοῦ Barth καὶ ἐδημοσίευσεν μεταξὺ τῶν ἄλλων τὸ ἔργον «Fünfzehn Fragen an die Verächter der wissenschaftlichen Theologie unter den Theologen», εἰς τὸ ὅποιον ὁ Barth ἀπήντησε διὰ τοῦ ἰδικοῦ του μελετήματος «Antwort auf 15 Fragen Harnacks» εἰς τὸ «Christliche Welt» τοῦ 1923. Τὰ γεγονότα αὐτὰ δεικνύουν ὅτι ἡ διαφωνία αὕτη μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων αὐτῶν θεολόγων ἔλαβε μεγάλας διαστάσεις. Κατὰ τὸν Barth ἡ ἀπόρριψις τοῦ ἀρχαίου Ἐκκλησιαστικοῦ Δόγματος ὑπὸ τοῦ Harnack ἦτο πρόφασις διὰ τὴν ὑποστήριξιν αἰρετικῶν ἢ ἐσφαλμένων τάσεων πρὸς δημιουργίαν αἰρετικῆς περὶ Ἁγίας Τριάδος θεολογίας¹⁶. Ἡ ὅλη θεολογία τοῦ Barth ἦτο μίᾳ ἐπανάστασις κατὰ τῆς θεολογίας τοῦ Harnack καὶ τῶν φιλελευθέρων, ἥτις δὲν ἐδέχετο τὴν Θεϊαν ἀποκάλυψιν καὶ ἐπολέμα τὴν πίστιν. Βεβαίως ὁ Barth διὰ τῶν ἀπόψεών του κατέληξεν εἰς τὸ ἐντελῶς ἄλλο ἄκρον, ἐφ' ὅσον ἐτόνισεν ὑπερβολικῶς τὴν ἀπόστασιν μεταξὺ Θεοῦ καὶ κόσμου διὰ τῆς εἰσαχθείσης διαλεκτικῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ λόγου τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπιπλέον δίδων ὁ Barth μεγαλυτέραν ἀξίαν εἰς τὴν Χριστολογία ὁμιλεῖ πλέον περὶ τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ ὁ Harnack, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Πατρὸς. Ἐν κατακλειδί δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ πολεμικὴ αὕτη τοῦ Barth κατὰ τῶν ἀπόψεων τοῦ Harnack ἐκλόνισε τὰ θεμέλια τῆς φιλελευθέρως Θεολογίας καὶ προετοίμασε τὴν πτώσιν της.

Ἐκ τῶν σπουδαίων Θεολόγων ὁ Rudolf Bultmann ἀντέδρασεν ὁμοίως κατὰ τοῦ Harnack καὶ τῆς Φιλελευθέρως θεολογίας. Εἰς τὸ συλλογικὸν ἔργον του «Glauben und Verstehen» (Τόμ. Α', 1933) ἔγραψε μελέτην ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «Die liberale Theologie und die jüngste theologische Bewegung», ἔνθα μεταξὺ τῶν ἄλλων φαίνεται ὅτι ἐδανείσθη ἀπὸ τὸν Harnack τὴν ἰδέαν τοῦ κηρύγματος. Ἐν τούτοις δίδει εἰς αὐτὴν καθ' ὁλοκληρίαν νέον περιεχόμενον καὶ δὲν ἀπορρίπτει, ὡς ὁ Harnack, τὴν ἱστορικὴν καὶ κοινωνιολογικὴν της θεώρησιν. Ἐπίσης ὁ Paul M. van Buren εἰς τὸ ἔργον του «The secular Meaning of the Gospel based on an Analysis of its Language», (New York, 1963) ἐπολέμησε τὴν Φιλελευθέρως Θεολογίαν καὶ τὸν Harnack, διότι ἔκρινε ἀρνητικῶς τὸ Χριστολογικὸν ἔργον τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας.

Ἀντιδράσεις ἐξεδηλώθησαν ἐπίσης καὶ ἐκ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἐκ τῶν πρώτων ἀντιδρασάντων κατὰ τοῦ Harnack ἦτο ὁ Alfred Loisy, ὅστις εἰς τὸ ἔργον του «L'Évangile et l'Église» (Bellevue, 1903) ἐδεί-

16. K. Barth. *Kirchliche Dogmatik*, 1960⁵, I, 734.

κνυεν ὀρθότατα τὰς συνεπείας, τὰς ὁποίας εἶχεν ἡ ὑπὸ τοῦ Harnack παρά-
 λειψις τῆς ἐσχατολογικῆς διαστάσεως εἰς τὸν Χριστιανισμόν, δεδομένου ὅτι
 οἱ πιστοὶ τῆς πρώτης Ἐκκλησίας ἀνέμενον τὴν συντέλειαν τοῦ κόσμου καὶ τὴν
 ἔλευσιν τῆς δευτέρας Παρουσίας. Τὸ γεγονός τοῦτο εἶναι ἀνεξάρτητον τῶν
 ἀνθρώπων, οἵτινες θεωροῦν τοῦτο ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἰουδαϊκῆς νοοτροπίας
 καὶ διὰ τοῦτο δέον νὰ ἐξετασθῇ ὡς ἱστορικὸν γεγονός, ὡς ἀκριβῶς εἶναι τοῦτο.
 Τοιοῦτοτρόπως ὁ Loisy ἀντεπαρέθεσε τὰς ἱστορικὰς καὶ κοινωνιολογικὰς
 ἐπόψεις τοῦ Εὐαγγελίου εἰς τὴν ἄποψιν τοῦ Harnack περὶ τοῦ αἰωνίου χαρα-
 κτήρος τοῦ χριστιανικοῦ μηνύματος. Ἐπιπλέον ἀντέταξε τὴν μεσολάβησιν
 τῆς παραδόσεως εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ οὕτως κατεπολέ-
 μησε τὴν ἄποψιν τοῦ Harnack περὶ διαφοροποιήσεως τοῦ ἀρχικοῦ Χριστιαν-
 ικοῦ μηνύματος.

Ὁ Καθολικὸς ἐπίσης P. Batiffol εἰς τὸ ἔργον του (*L' Église nais-
 sante et le catholicisme*) (1909) ἐπολέμησε διὰ περισσοτέρας δριμύτητος
 τὸν Harnack, ἀναπτύξας τὰς θέσεις του σχετικῶς πρὸς τὴν σύνδεσιν τῆς
 Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἀποδείξας τὴν ἀρχαιότητα τῶν λειτουρ-
 γικῶν καὶ ἱεραρχικῶν στοιχείων ἐντὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οὕτως ἐστήριξε
 τὰς θέσεις του ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῆς καθιδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐν τούτοις σήμερον θεωρεῖται ὅτι ὁ Harnack δύναται νὰ προσφέρῃ
 πολλὰ εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν, διότι τὸ ἔργον του δὲν εἶναι καθ' ὅλο-
 κληρίαν ἀρνητικόν. Ἡ προσφορά του συνίσταται εἰς τὸ ὅτι προσήγαγε διὰ
 τῶν συστηματικῶν ἱστορικῶν ἐρευνῶν του ἐπὶ τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας πλῆθος
 ἐπιχειρημάτων πρὸς ὑποστήριξιν θέσεων τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, τὰ ὁποῖα
 εἶναι θεμελιωμένα ἐπὶ τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς αὐθεντικότητος τῶν πρώτων
 χριστιανικῶν μαρτυριῶν καθὼς καὶ ἐπὶ Καινοδιαθηκικῶν κειμένων. Δι' αὐτὸν
 τὸν λόγον ὁ A. Seitz¹⁷ ἔγραψε εἰδικὴν μελέτην ἐπὶ τοῦ Harnack ὡς μάρτυρος
 διὰ τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν.

Ἡ πολεμικὴ αὕτη κατὰ τῶν ἀπόψεων τοῦ Harnack καὶ τοῦ Φιλε-
 λευθερισμοῦ, ὠδήγησε τοῦτον τελικῶς εἰς τὴν ἀπομόνωσιν. Κατέληξε δὲ εἰς
 τὸ νὰ ἀπομακρυνθῇ οὗτος ἀπὸ παντὸς εἴδους ἐκκλησίας, λόγῳ τῶν ἀπόψεων
 του, αἵτινες ἐπολεμοῦντο καὶ ὑπὸ τῶν ἐν Γερμανίᾳ προτεσταντικῶν ἐκκλη-
 σιῶν. Μὴ εὐρίσκων πλέον καταφύγιον, συνεδέθη ἰδιαιτέρως πρὸς τὸν Χρι-
 στιανισμόν τῶν παραφυάδων, ὡς φαίνεται ἐξ ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν E. Pe-
 terson. Πάντως εἶναι βέβαιον ὅτι διὰ τῶν ἀπόψεων του αὐτῶν προεκάλεσεν
 δημιουργικῶς πολλοὺς ἄλλους Θεολόγους καὶ διὰ τοῦτο προέκυψαν πολλὰ
 χρήσιμα διὰ τὴν Θεολογικὴν ἐπιστήμην στοιχεῖα.

17. A. Seitz, «Harnack als Zeuge für die Katholische Kirche», *Die schönere
 Zukunft*, 5 (1930) 958-959, 962-984.

4. 'Ο Harnack και ἡ 'Ορθοδοξία.

'Ο Harnack εἰς τὸ τελευταῖον μέρος τοῦ περιβοήτου ἔργου του «Das Wesen des Christentums» κλείει τὴν ἔρευνάν του ἐξετάζων τὴν 'Ορθόδοξον 'Ανατολικὴν 'Εκκλησίαν, τὸν Προτεσταντισμὸν καὶ τὸν Παπισμὸν. 'Ενδιαφέρουν ἰδιαιτέρως τοὺς 'Ορθοδόξους αἱ ἀπόψεις του αὐταὶ περὶ τῆς 'Εκκλησίας των. Παλαιότερον εἶχε προκληθῆ σάλος ἐξ αἰτίας των καὶ ἠγέρθησαν κατ' αὐτῶν ἱκαναὶ ἀντιδράσεις. Διὰ τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ἐν συνόψει ἀναφορὰ αὐτῶν διὰ νὰ δοθῆ κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν μία γενικὴ εἰκὼν τῶν ἀπόψεων του περὶ τῆς 'Ορθοδοξίας. Δὲν ἀντικρούονται ὅμως αἱ ἀπόψεις του ἀπὸ ὀρθοδόξου σκοπιᾶς, διότι τὰ ἐν αὐταῖς θιγόμενα θέματα εἶναι εὐρέα καὶ ἡ ἀντίκρουσις των θὰ ἀπῆτει ἀναμφιβόλως πολὺν χρόνον. Διὰ τοῦτο εἰς τὴν παρούσαν μελέτην ἀπλῶς ἐκφέρονται μόνον γενικαὶ κρίσεις ἐπ' αὐτῶν.

Κατ' ἀρχὰς ὁ Harnack πιστεύει εἰς τὸ ἀμετάβλητον τῆς ἀνατολικῆς 'Εκκλησίας διὰ μέσου τῶν αἰώνων, γεγονὸς τὸ ὅποιον δεικνύει βεβαίως τὴν σταθερότητα ἀπόψεων ἐν αὐτῇ. Τὰ μεγάλα ἐπιτεύγματα τῆς 'Εκκλησίας αὐτῆς εἶναι, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ κατανίκησις τῆς εἰδωλολατρείας καὶ δὴ ὑπὸ γενικωτέραν ἔννοιαν τῆς πολυθείας εἰς τὴν περιοχὴν της, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ συγχώνευσις τῶν ὑπαρχόντων ἐπὶ μέρους λαῶν εἰς αὐτὴν μετὰ τῆς ἰδίας τῆς 'Εκκλησίας εἰς τρόπον ὥστε νὰ δημιουργηθῆ ἀρραγῆς ἐνότης καὶ στενὸς σύνδεσμος μεταξὺ των. Καὶ ἡ μὲν πρώτη ἐπιτυχία εἶναι τὸ μέγα ἐπιτεύγμα τῆς ἀνατολικῆς 'Εκκλησίας, ἡ δὲ δευτέρα ἀποδεικνύει τὴν διεΐσδυσιν τῆς 'Εκκλησίας εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων, ὥστε ὁ κλῆρος νὰ κατέχη εἰς αὐτὰς ὁμολογουμένως ὑψηλὴν θέσιν. Καὶ ἐνῶ μὲν ὀρθότατα τονίζει τὴν σημασίαν τῶν δύο αὐτῶν μεγάλων ἐπιτευγμάτων τῆς 'Ανατολικῆς 'Εκκλησίας, θεωρεῖ αὐτὰ εἰς τὴν συνέχειαν ὡς τὰς μόνας προσφοράς αὐτῆς, παραθεωρῶν πολλὰς ἄλλας προσφοράς της κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν αἰώνων.

Μεταξὺ τῶν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τῆς 'Εκκλησίας αὐτῆς ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι καὶ ἡ πολυπλοκότης, ἥτοι τὸ πολὺπλοκον σύνολον, τὸ ὅποιον ἀποτελεῖ αὕτη. Πιστεύει δὲ ὅτι ἡ ἐξέτασις της ἐξ αἰτίας αὐτοῦ παρουσιάζει μεγάλας δυσκολίας καὶ συναντᾷ πολλὰ ἐμπόδια. Τὸ σύνολον τοῦτο ἀποτελεῖται ὑπὸ λατρευτικῶν στοιχείων, δεισιδαιμονιῶν καὶ παραδόσεως αἰώνων, στοιχεῖα τὰ ὅποια συνδέονται ἀρρήκτως μεταξὺ των. 'Η ὁμοίότης τῆς 'Εκκλησίας αὐτῆς πρὸς τὴν πρώτην 'Εκκλησίαν εἶναι μηδαμινή, ὁμοιάζει δ' αὕτη περισσότερον πρὸς τινὰ τῶν ἑλληνικῶν λατρειῶν τῆς Νεοπλατωνικῆς 'Εποχῆς. Καταλήγει δὲ εἰς τὴν δῆλωσιν ὅτι ἐμφανίζεται αὕτη ὡς ἑλληνικὸν δημιούργημα μετὰ χριστιανικοῦ περιβλήματος, ἐν ἄλλαις δὲ λέξεσιν, ὅτι ἀποτελεῖ ἀπλῶς μίαν συνέχειαν τῆς 'Ελληνικῆς λατρείας ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν φυσικῶς τοῦ Χριστιανισμοῦ. 'Ονομάζει δ' αὐτὴν «Φυσικὴν Θρησκείαν», ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι δὲν διεταράχθη ἡ πορεία της ὑπὸ τινος βιαίου μεταρρυθμι-

στικῶν σχεδίου καὶ οὕτως παραμένει αὕτη προσκολλημένη εἰς τὸ παρελθόν.

Προσέτι δύο ἐκ τῶν λοιπῶν χαρακτηριστικῶν, τὰ ὅποια ἐπισημαίνει ὁ Harnack, εἶναι ἡ προσήλωσις εἰς τὴν Παράδοσιν (Traditionalismus) καὶ ἡ Νοησιαρχία (Intellektualismus). Καὶ τὸ μὲν πρῶτον δεικνύει, κατὰ τὴν γνώμην του, πόσον ἀπεμακρύνθη ἡ ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἀπὸ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τὴν ἀντιανανεωτικὴν διατήρησιν ὑπ' αὐτῆς τῆς παραδεδομένης κληρονομίας. Τὸ δὲ δεύτερον, τὸ ὅποιον εἶναι ἑλληνικῆς καταγωγῆς, ὀφείλεται εἰς ἀποδιδομένην ὑπ' αὐτῆς ἀξίαν εἰς τὴν ὀρθὴν διδασκαλίαν, τὴν ὁποίαν διεμόρφωσεν εἰς ἓν περίγραμμα. Ἡ νοησιαρχία αὕτη ἀνεφάνη διὰ πρῶτην φοράν τὸν 2ον αἰῶνα διὰ τῶν ἀπολογητῶν, ἐπεβλήθη δὲ διὰ τῆς ὑποστηρίξεως τοῦ ἀγῶνος κατὰ τῶν Γνωστικῶν καὶ διὰ τῶν ἀλεξανδρινῶν Ἐκκλησιαστικῶν φιλοσόφων. Πάντως κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ Harnack ἡ θεωρουμένη «Ὁρθοδοξία» ὑπὸ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας μακρὰν ἀπέχει ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι ἡ ἀνόθευτος οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ ἐπέμβασις εἰσέτι τῆς Ἑλληνικῆς θρησκευτικῆς Φιλοσοφίας εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν διαπιστοῦται ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τῆς Χριστιανικῆς Πίστεως εἰς μίαν Θεοσοφίαν, ἥτις περιλαμβάνει τὰ πάντα καὶ ἐκ τῆς ταυτίσεως γνώσεως καὶ γνώσεως τῆς πίστεως. Χαρακτηρίζει δὲ ὁ Harnack τοὺς ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ πιστοὺς φανατικούς, ἐξ αἰτίας τοῦ ζήλου των διὰ τὴν ἐπικράτησιν τῆς πίστεώς των, εἰς δὲ περιπτώσεις συνεργασίας κράτους καὶ Ἐκκλησίας διὰ τὴν δίωξιν αἰρετικῶν ὀμιλεῖ περὶ ἐπιθετικῆς καὶ ὀλοκληρωτικῆς Ὁρθοδοξίας Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας καὶ περὶ Κρατικῆς Ἐκκλησίας.

Προσέτι ὁ Harnack θεωρεῖ ὡς χαρακτηριστικὸν κύριον τῆς Ὁρθοδοξίας τὴν Τυπολατρείαν (Ritualismus) διὰ τοῦ μυστηριακοῦ χαρακτῆρος αὐτῆς (Sacramentalismus). Τυπολατρεία σημαίνει διδασκαλία διὰ στερεοτύπων φράσεων συνοδείᾳ συμβολικῶν πράξεων. Τοῦτο κατ' αὐτὸν ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ παραμένῃ ἄγνωστος ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, ἐφ' ὅσον δίδεται προσοχὴ μόνον εἰς τὴν μυστηριακὴν λατρείαν καὶ εἰς τὴν σχολαστικὴν τήρησιν πολλῶν διατυπώσεων. Ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία μετεβλήθη ἀπὸ λατρεία τοῦ Θεοῦ «ἐν Πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» εἰς λατρείαν τοῦ μέσω εἰδώλων καὶ τύπων. Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ ἐξέπεσε καὶ ἐχάθη ἐντὸς τοῦ πλήθους τῶν τελετουργικῶν στοιχείων, ἅτινα ἐπικρατοῦν πανταχοῦ. Τοῦτο σημαίνει συγχρόνως ὅτι ἡ Ἐκκλησία αὕτη ὑπεχώρησε εἰς μίαν ἀρχαίαν θρησκείαν κατωτέρας μορφῆς, ἐνθα αἱ καθαγιαστικαὶ τελεταὶ καὶ τὰ τυπικὰ εἶναι ἀπαραίτητοι ὄροι διὰ τὴν ὀρθὴν καὶ ἀποτελεσματικὴν χρῆσιν τῆς διδασκαλίας.

Παρότι ὁ Harnack δέχεται ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Θρησκευτικὴ Φιλοσοφία ἐπέδρασεν εἰς μεγάλον βαθμὸν ἐπὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐν τούτοις πιστεύει ὅτι δὲν ταυτίζονται αὗται. Τοῦτο δὲ διότι ὑπάρχουν δύο σπουδαῖα στοιχεῖα, τὰ ὅποια διαφοροποιοῦν αὐτὰς καὶ τὰ ὅποια εἶναι ἡ περὶ Δημιουργ-

γού ἀποψις καὶ ἡ περὶ τοῦ Θεανθρώπου Σωτῆρος διδασκαλία. Τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα διεχώρισαν τὴν στάσιν τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ οὐδέποτε ἐγένοντο κατανοητὰ ὑπὸ τῶν ἐκπροσώπων τῆς Ἑλληνικῆς σκέψεως καὶ ἐπὶ πλέον εἶναι σπουδαιότατα διὰ τὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησιαστικὴν Δογματικὴν. Ἀποτελοῦν δὲ ἀμφοτέρωθεν τὴν εἰδοποιὸν διαφορὰν μεταξὺ ὀρθοδοξίας καὶ φυσικῆς Φιλοσοφίας κατὰ τὴν γνώμην τῶν Ἑλλήνων θεολόγων. Ἐν τούτοις κατὰ τὸν Harnack ἡ τελευταία ἀποψις αὕτη εἶναι ξένη διὰ τὸν θεωροῦντα αὐτὴν ὑπὸ τὸ πρῶμα τοῦ Εὐαγγελίου.

Διακρίνει ὅμως οὗτος καὶ δύο ἐλπιδοφόρα στοιχεῖα εἰς τὴν Ὁρθόδοξον ἐκκλησίαν. Κατὰ κύριον λόγον τὸν Μοναχισμόν, ὅστις κατὰ τὴν γνώμην του δὲν κατεπνίγη ὑπὸ τῶν ἐπικινδύνων ρευμάτων τῆς Ἐκκλησίας αὐτῆς καὶ παρέμεινε τὸ μόνον σχεδὸν ἀντίβαρον εἰς τὴν ἐσφαλμένην πορείαν αὐτῆς. Εἰς τὸν χῶρον τοῦ Μοναχισμοῦ ἔζησεν ἡ Ὁρησκεία ἀξία τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ, διότι δίδεται ἐν αὐτῷ εὐκόλως ἡ δυνατότης τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς ἀσκήσεως καὶ τῆς θεωρίας. Εἰς τὸν Μοναχισμόν ἦτο δυνατὴ ἡ ἐλευθερία, ἡ ζῶσα ἐμπειρία, καὶ ἡ αὐτοπαρξία, ἐτονίσθη δ' ἐν αὐτῷ ἡ ἀξία τοῦ βιώματος καὶ τῆς ἐσωτερικότητος εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Διετήρησε προσέτι οὗτος τὴν αὐθεντικὴν μορφήν τῆς Ὁρησκείας καὶ δὲν θὰ ἦτο ἐσφαλμένη ἡ ἀποψις ὅτι ὁ μοναχὸς εἶναι ὁ ἀληθὴς χριστιανός. Ἐν τούτοις ἡ ἐπίδρασις πάλιν τῆς κοσμικῆς Ἐκκλησίας ἐπ' αὐτοῦ ἐπηρέασε τὴν προσφορὰν του βασικώτατα καὶ οὕτως ἐπῆλθε ἡ διάβρωσις του. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὑπάρχουν κατὰ τὸν Harnack ἐξαιρέσεις καὶ εἰς τὸ μέλλον πιθανὸν ἡ προσφορὰ τοῦ Μοναχισμοῦ εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν νὰ εἶναι ἀνεκτίμητος καὶ τεραστίας σημασίας.

Τὸ ἕτερον ἐλπιδοφόρον στοιχεῖον ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ κατὰ τὸν Harnack εἶναι ἡ διατήρησις τῆς γνώσεως τοῦ Εὐαγγελίου, ἔστω καὶ εἰς μικρὸν βαθμόν. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς πραγματώσεως ἠθικῶν πράξεων εἰς ἱκανοποιητικὸν βαθμόν, αἵτινες πηγάζουν προφανῶς ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου (ὡς ἡ αὐτὰπάρνησις, ἡ εὐσπλαχνία, ἡ ἀδελφικὴ ἀγάπη). Τοῦτο δύναται τις νὰ συναντήσῃ εἰς τοὺς κληρικοὺς καὶ εἰς τοὺς ἀπλοικοὺς ἀνθρώπους, οἵτινες ἐγνώρισαν τὸν Θεὸν ὡς Πατέρα ἐλέους καὶ ὁδηγὸν τῆς ζωῆς των. Κατὰ τὸν Harnack εἶναι προφανές ὅτι τὸ Εὐαγγέλιον εἰσεχώρησε εἰς τὴν καρδίαν των καὶ διὰ τοῦτο ἐξηγοῦνται αἱ ἐνέργειαι των αὗται ὑπὸ τὸ πρῶμα τοῦ Εὐαγγελίου. Τοιοῦτοτρόπως δεικνύεται ὅτι τὸ Εὐαγγέλιον δὲν κατεπνίγη εἰς τὴν ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ ὅτι διακρίνεται ἡ καθαυτὴ οὐσία του εἰς τὰς ἀναφερθείσας Χριστιανικὰς ἀρετάς.

Συμπερασματικῶς, κατὰ τὸν Harnack τὸ κατασκευάσμα τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μεθ' ὅλων ἐν γένει τῶν στοιχείων του οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν μετὰ τῆς ἀληθοῦς Ὁρησκείας τοῦ Ἰησοῦ. Ἡ Νοησιαρχία,

ἡ Παραδοσιαρχία καὶ ἡ Τυπολατρεία, χαρακτηριστικὰ βασικώτατα τῆς Ἐκκλησίας αὐτῆς, ἐλάχιστα κοινὰ σημεῖα ἔχουν μετὰ τοῦ Εὐαγγελίου. Μόνον ἐν τῷ Μοναχισμῷ ὑπάρχουν στοιχεῖα χρήσιμα, τὰ ὅποια, ἐὰν δὲν ἐκκοσμι-
κευθοῦν, εἶναι δυνατὸν νὰ προσφέρουν πολλά. Τὸ Εὐαγγέλιον ἐπίσης διατηρεῖ-
ται ἐν αὐτῇ ὑπὸ λανθάνουσας μορφῆν, ἡ οὐσία του ὅμως φαίνεται εὐκρινῶς
εἰς τινὰς χριστιανικὰς ἀρετάς, αἵτινες καλλιεργοῦνται εἰς τὴν ἀνατολικὴν
Ἐκκλησίαν καὶ τὸ στοιχεῖον τοῦτο εἶναι ἐνθαρρυντικὸν διὰ τὸ μέλλον της.

Βεβαίως πολλὰ δύναται τις νὰ ἀντιπαραθέσῃ ἀπὸ Ὁρθοδόξου πλευρᾶς
πρὸς ἀντίκρουσιν τῶν ἀπόψεων αὐτῶν τοῦ Harnack, τὰ ὅποια ὅμως ἀπαι-
τοῦν βεβαίωτατα πολὺν χῶρον. Ἐπιγραμματικῶς δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι
αἱ ἀπόψεις αὗται χαρακτηρίζονται ὑπὸ μεγάλης μονομερείας καὶ ὅτι δὲν ἀπο-
τελοῦν ἀπροκατάληπτον ἐν συνόλῳ θεώρησιν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας,
διότι ὑπάρχουν εἰς αὐτάς ἀπαράδεκτοι ὑπερβολαὶ καὶ λάθη ἀδικαιολόγητα.
Λόγου χάριν ἡ προσήλωσις τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν Παράδосιν
τόσων αἰῶνων οὐδόλως ἀποτελεῖ ἀντικείμενον κατηγορίας, διότι ἐξ αἰτίας
τῆς προσηλώσεως αὐτῆς διεφυλάχθη ἀνόθευτος καὶ γνησία ἡ Ὁρθόδοξος
Πίστις ἀπὸ τῶν αἱρέσεων καὶ τῶν διαφόρων καινοτομιῶν. Συγχρόνως ὅμως
ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ συνειδητοποιοῦνται καὶ τὰ σύγχρονα προβλήματα τῆς Θεο-
λογίας καὶ ἐπομένως ἡ προσήλωσις αὕτη εἰς τὸ παρελθὸν δὲν εἶναι στεῖρα
ἀλλὰ παρέχει ὠφελιμώτατα στοιχεῖα διὰ τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τῆς Ἀνα-
τολικῆς Ἐκκλησίας. Προσέτι, οὐδόλως δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ἡ Ὁρθό-
δοξος Λατρεία Τυπολατρεία, οὐδὲ νὰ παρομοιασθῇ πρὸς κατωτέρας μορ-
φῆς ἀρχαίαν θρησκείαν καὶ μᾶλλον εὐρεῖα ἄβυσσος εὐρίσκεται μεταξὺ των.
Διότι λόγου χάριν ἡ Ὁρθόδοξος Λειτουργία, ἥτις εἶναι ἡ ἐκ τῆς ἐπὶ γῆς Ἐκ-
κλησίας προσφορὰ τῆς ἀναιμάκτου Θεοσίας τοῦ Σωτῆρος καὶ ἡ μυστηριακὴ
ἀνάμνησις καὶ ἀναπαράστασις τῆς Θεοσίας τοῦ Γολγοθᾶ καὶ ἥτις πλαισιοῦται
μετ' ἀναγνωσμάτων, ὕμνων, εὐχῶν, δοξολογιῶν καὶ δεήσεων, ἀποτελεῖ ἀνε-
κτιμήτου ἀξίας θησαυρόν. Συγχρόνως δὲ περιέχει θαυμασίαν ποίησιν, κάλλος,
ἀπλότητα, ἀλλὰ καὶ Θεολογίαν καὶ Φιλοσοφίαν, ἐν αὐτῇ δ' ἐπιτυγχάνεται ὁ
συνδυασμὸς οὐρανοῦ καὶ γῆς, παροδικοῦ καὶ αἰωνίου, ἐγκοσμίου καὶ Θεοῦ.
Κατὰ τὰ τελευταῖα μάλιστα ἔτη οἱ ξένοι θεολόγοι ἐρευνῶντες τὴν ὀρθόδοξον
Λατρείαν ἐκπλήττονται ὑπὸ τοῦ ἐν αὐτῇ τεραστίου πλούτου καὶ ἀναγνωρίζου-
ν τὴν μεγάλην ἀξίαν της.

Ἐκ τῶν ἀναφερθέντων ἐνδεικτικῶν παραδειγμάτων νομίζομεν ὅτι
δεικνύονται αἱ ὑπάρχουσαι ὑπερβολαὶ εἰς τὰς ἀπόψεις τοῦ Harnack. Πιθανὸν
δὲ εἶναι νὰ ἐξέφρασε οὗτος τὰς ἀπόψεις του αὐτάς, ἐπηρεασθεὶς ἐκ τῆς παρο-
δικῆς ἴσως καταπτώσεως τῆς τότε ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας λόγῳ ποικίλων
καὶ εὐλόγων αἰτιῶν καὶ παραγόντων. Πάντως εἶναι βέβαιον σήμερον ὅτι αἱ
ἀπόψεις τοῦ Harnack δὲν ἀπτηχοῦν τὴν πραγματικότητα καὶ ὅτι οἱ ξένοι
βλέπουν μετὰ θαυμασμοῦ τοὺς θησαυροὺς τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ προσπαθοῦν

νά ἐκμεταλλεύωνται αὐτοὺς ποικιλοτρόπως. Ἡ δὲ δημιουργηθεῖσα τάσις πρὸς βαθεῖαν γνῶσιν τῆς Ὁρθοδόξου θεολογίας ἔχει ἀναμφιβόλως πολλὰ νὰ προσφέρῃ εἰς ὀλόκληρον τὸν Θεολογικὸν κόσμον σήμερον¹⁸.

Ὁ σύγχρονος Ὁρθόδοξος δὲν πρέπει νὰ ἀφήσῃ τὸν ἀναθεματισμὸν εἰς τὸν Harnack, οὔτε μίαν ἀνελέητον κριτικὴν εἰς τὰς ἀπόψεις του, ἐφ' ὅσον αὐταὶ θεωροῦνται παρωχημέναι καὶ ἐπομένως οὐδὲν ὄφελος θὰ προκύψῃ. Θὰ ἦτο ὀρθώτερον, ἐὰν ἐδέχετο οὗτος τὴν πρόκλησιν καὶ τὸν διάλογον ὑπευθύνως, συνειδητοποιῶν τὰς δυνατότητας, τὰς ὁποίας παρέχει εἰς αὐτὸν ἡ ὀρθόδοξος Παράδοσις. Πάντως ἡ ἀναγνώρισις τῆς τεραστίας προσφορᾶς τοῦ Harnack οὐ μόνον εἰς τὴν Θεολογικὴν ἐπιστήμην ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν πρακτικὸν τομέα εἶναι γεγονὸς ἀδιαμφισβήτητος καὶ τιμᾶ ἰδιαιτέρως τὸν ἄνδρα. Ὁ Harnack ἦτο ὄντως «Θεολόγος καὶ παρέμεινε τοιοῦτος συνειδητῶς εἰς ὅλην τὴν ζωὴν του, διότι ἤλπιζε ὅτι εἰς τὴν ἐπιστήμην αὐτὴν θὰ ἀνεκάλυπτε τὴν ὁδὸν διὰ τὴν ἐπίλυσιν τῶν κυριωτέρων προβλημάτων τῆς ζωῆς μας¹⁹. Εἶναι δὲ βέβαιοι ὅτι εἰς τὸ μέλλον ἡ πνευματικὴ του λάμψις, ἡ ἠθικὴ του ἀνωτερότης καὶ αἱ ἀρεταὶ του ὡς ἀνθρώπου καὶ διδασκάλου θὰ ἀκτινοβολοῦν ἐπὶ μακρόν, διότι κατὰ τὸ λέγειν τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ²⁰ «ρευστὸς μὲν ὁ παρῶν χρόνος καὶ μηδεμίαν ἔχων ἔδραν ἢ παγιότητα, παροδικὰ δὲ καὶ τὰ κατ' αὐτὸν πράγματα, τῇ ἀπαύστῳ τούτου ροῇ παραρρέοντά τε καὶ συγκινοῦμενα· ἀλλ' οἱ σοφοὶ καὶ οἱ τῷ λόγῳ μεγάλα δυνάμενοι ἔστησαν οἴονεὶ τὰ ἄστατα καὶ ἐπαγίωσαν τὰ ἀνέδραστα».

18. Βλέπε πλεονα ἐν «Ἡ νοσταλγία τῆς Ὁρθοδοξίας» Ἐκδόσεις «Ζωή», Ἀθήναι 1956. E. Benz, *Geist und Leben der Ostkirche*, Hamburg-Rowohlt 1957. P. Bratsiotis (hrsg), *Die Orthodoxe Kirche in Griechischer Sicht*, Stuttgart 1959-60. V. Lossky, *Théologie mystique de l'Église d'Orient*, Paris, 1944. E. A. Papastephanou, *Orthodox Light on Roman Catholicism*, New York 1952. B. Schultze-J. Chrysostomus, *Die Glaubenswelt der Orthodoxen Kirche*, Salzburg 1961. R. Slenczka, *Ostkirche und Ökumene*. Die Einheit der Kirche als dogmatisches Problem in der neuen ostkirchlichen Theologie, 1962.

19. A. von Zahn-Harnack, *Adolf von Harnack*, Berlin-Tempelhof, 1936, 40.

20. Παρά Κων. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, Τόμ. 5ος, 117.